

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DAĞISTAN DERBENT BÖLGESİ TEREKEME
TÜRKLERİNİN DİNİ HAYATI

Tezi Hazırlayan
Gülreyhan NOVRUZOVA

Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Celaleddin ÇELİK

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Din Sosyolojisi Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Eylül-2005

KAYSERİ

Yrd.Doç.Dr. Celaledin ÇELİK danışmanlığında Gülreyhan NOVRUZOVA tarafından hazırlanan "DAĞİSTAN DERBENT BÖLGESİ TEREKEME TÜRKLERİNİN DİNİ HAYATI" adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

22 /09 / 2005

JÜRİ:

Danışman : Yrd.Doç.Dr. Celaledin ÇELİK

Üye : Prof. Dr. Ünver GÜNAY

Üye : Yrd. Doç. Dr. Ali KUŞAT

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 23.09.2005 tarih ve 25 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

23.09.2005

Prof. Dr. Mustafa KESKİN
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Sosyal bir varlık olan insanoğlu topluluklar oluşturarak yaşam mücadelesi vermektedir. Bu yaşam mücadelesi içinde her bir topluluk kendi kültürel temelleri üzerinde kendi tarihsel süreçlerini de inşa etmektedir. Diğer taraftan insanlar toplu olarak yaşadıkları sürece birbirlerinin sosyal, kültürel, dini ve ekonomik yaşantılarından da etkilenirler. Kültür ve din, toplum yapısını şekillendiren en önemli unsurlardır. Bu temel unsurlar farklılaşmanın ve her bir toplumun kendine özgü yaşayışının anahtarlarını vermektedir. Farklı toplum ve kültürleri tanımanın doğru yolu, onlarla bire bir ilişki içerisine girerek onları bilimsel gözlem ve tetkikler ışığında anlamaya çalışmaktır.

Her toplumun kendine ait kültür kodları, inançları, yaşam biçimleri ve hayat tarzları vardır. Bu sosyo-kültürel özgünlükler belli çerçevede bir kültür ve kimlik olarak devam ede gelmekte ise de, zaman içerisinde içsel ve dışsal çeşitli değişim süreçleri onda da bazı farklılıklar ortaya çıkarmaktadır. Bu çerçevede her bir kültürel yapının temel unsurları ile birlikte o yapılarda değişen unsurların da ortaya konması önem arz etmektedir.

Dağıstan Derbent Bölgesi Terekeme Türklerinin dini ve sosyal hayatını incelemeye çalıştığımız bu araştırma, bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, problemi, amaç ve önemi ile ilgili bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

Birinci bölümde Dağıstan ve Derbent bölgesinin tarihi, coğrafi, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik özellikleri incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın kavramsal ve kuramsal çerçevesinin ele alındığı ikinci bölümde Terekeme Türklerinin sosyalist sistemden önceki ve günümüzde yaşanan yapısal ve kurumsal değişmeler ile dini hayat arasındaki etkileşimlere değinilmiştir. Terekeme Türklerinin dini ve sosyal yaşantısı, dine karşı olan bağlılığı, halk dindarlığı ismi ile bilenen inanç ve uygulamalar, köylülerin örf ve adetleri bu bölümde incelenmeye çalışılmıştır.

Aynı zamanda içinde doğup büyüdüğüm bir bölge olan araştırma alanını, mümkün olduğunca objektif bilimsel ölçülere göre tasvir etmek, bu araştırmanın temel amacı olmuştur. Bu araştırmanın hem Dağıstan gibi geniş ve karmaşık bir toplum yapısı içinde alt kimlik yapılarıyla yaşayan bir topluluğun dinî-sosyal hayatını, hem de esasen Türk halkının bir parçası olan Terekeme Türklerinin Anadolu'daki Türk sosyal ve dini haya-

tıyla ilişkilerini göstermesi bakımlarından özel bir önem taşıyacağı düşünülebilir. Bu konuyu çalışmam konusunda ilgi ve yönlendirmelerinden dolayı Prof. Dr. Ünver GÜNAY'A ve araştırmanın gerçekleşmesinde ilgi, katkı ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Celaleddin ÇELİK'e teşekkürlerimi bir vazife biliyorum. Ayrıca yardımlarını gördüğüm eşim Ömer'e, arkadaşım Buket'e ve gözlem yaptığım Terekeme köylerinde bana yardımcı olan insanlara tek tek teşekkür ediyorum.

Gülreyhan NOVRUZOVA

DAĞISTAN DERBENT BÖLGESİ TEREKEME TÜRKLERİNİN DİNİ HAYATI

ÖZET

Bu çalışma Dağıstan Derbent bölgesi Terekeme Türkleri'nin sosyal ve dinî hayatını din sosyolojisinin metotları açısından incelemeyi amaçlayan bir alan araştırmasıdır. Bu çerçevede çalışmanın sınırlarını Dağıstan Derbent bölgesinde yer alan Terekeme köyleri oluşturmaktadır. Derbent bölgesindeki Terekeme Türkleri, bugün genel olarak Berekey, Velikent, Cemikent, Padar, Mamedkala, Deliçoban, Salik, Karadağlı, Tatlar ve Uluterekeme köylerinde toplanmış bulunmaktadır.

Araştırmada yöntem olarak katılımlı gözlem ve mülakat tekniği kullanılmış olup, araştırma sahasında ilgili kişi ve kurumlarla irtibat kurulmaya, araştırma alanı ile ilgili bilgiler objektif bir şekilde toplanmaya çalışılmıştır. Öncelikli olarak Dağıstan ve Derbent'in tarihsel gelişimi araştırılmış, sosyo-ekonomik ve kültürel yapı hakkında nitelikli verilerin derlenmesi amaçlanmıştır. Tarihsel gelişiminde halkın dini duygularının güçlü olması nedeniyle çok sayıda medrese ve camiler yapılmıştır. Ancak Sovyet hâkimiyeti döneminde bu eğitim kurumları devreden çıkarılmıştır. Bu süreçte dini hayat gerekli kurumsal ve resmi desteği alamadığı için, çok sınırlı ve yetersiz bilgi imkânları içinde sürmüştür. 90'lı yıllarda Sovyetlerin yıkılmasıyla gelen dini özgürlük ve yeni oluşumlar önemli etkileşimleri ortaya çıkarmıştır. Dağıstan'ın yaşadığı bu farklı tarihsel ve toplumsal değişme sosyal, kültür ve dini hayat üzerinde önemli etkiler bırakmıştır. Günümüzde Dağıstan'da ve özellikle Terekeme Türkleri arasında dini yaşayış genel olarak sözlü kültüre dayanan bir halk dindarlığı formunda sürmektedir. Muhafazakârlık, büyüsel, mistik ve törensel eylemler bu geleneksel dindarlık içinde temel karakteristikleri oluşturmaktadır. Öte yandan yeni dönemde camiler ve yeni dini eğitim kurumları daha çok genç kuşağa hitap etmektedir. Ülkede yaşanan büyük ekonomik sıkıntılara rağmen her yıl binlerce Dağıstanlı hacca gitmektedir. Halkının %90 Müslüman olmakla birlikte çok farklı etnik topluluklardan oluşan ve bu nedenle çok kültürlü bir coğrafya olan Dağıstan'da sosyal, kültürel ve dini yaşayış ta oldukça renkli bir görünüm sergilemektedir. Bu yapı içinde küçük bir toplum oluşturan Derbent bölgesi Terekeme Türklerinin bu çok farklı kültürlerle etkileşim içinde kendi özgün yanlarını korumakla birlikte bir değişim yaşadığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Terekeme, Din, Hayat

THE RELIGIONS LIFE OF THE TEREKEME TURKS LIVING IN THE DERBENT REGION OF DAGİSTAN

ABSTRACT

Using the methods of Sociology of Religion, this survey is a fieldwork which aims to study the social and religious life of the Terekeme Turkish people living in the Dagestan Derbent area. That's why this survey is concerned with the Terekeme villages taking place in the Dagestan Derbent area. Today, Terekeme Turkish people living in the Dagestan Derbent area are in general gathered in the villages of Berekey, Velikent, Cemikent, Padar, Mamedkala, Deliçoban, Salik, Karadağlı, Tatlar and Uluterekeme.

In this survey we used the observation and participation methods and tried to make contact with persons and institutions within the research area. We tried to gather data related to the research area in an objective manner. First of all, we explored the historical development of Dagestan and Derbent and aimed to collect data of high quality concerning the socio-economic structure of this region. Along the historical development thanks to the powerful feelings of the population a lot of madrasah was built. But during the Soviet domination period these educational institutions were closed. During this period the religious life enable to obtain the necessary institutional an official support continued to be alive through restricted and insufficient knowledge possibilities. After the Soviet collapse in the 90's the apparition of religious freedom and new formations created important influences. This different historical and social change undergone by Dagestan deeply marked the social, cultural and religious life. Today the religious life of Dagestan and particularly the Terekeme Turkish people generally continue in popular religion form which relies on an oral culture. Conservatism, the magic, mystic and ritual deeds constitute the principal features of this traditional religiousness. In the other hand the mosques and the new religious education institutions are more addressed to the young generation. Despite the financial difficulties undergone by the country every year thousands of Dagestan people are going on pilgrimage. Although 90% of the country population is Muslim, in Dagestan which is constituted with very different ethnic communities and is for this reason a multicultural region, the social, cultural and religious life seems to be very colorful. One can say that the Terekeme Turkish people of Derbent region who constitute a small community in this structure despite preserving their original characteristics are undergone a transformation.

Key words: Terekeme, Religion, Life

KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ASAM	: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DEM	: Değerler Eğitimi Merkezi
D.	: Doğum
EÜİF	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Haz.	: Hazırlayan
İSAM	: İslam Araştırmalar Merkezi
S.	: Sayfa
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
M.Ö.	: Milattan Önce
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
KISALTMALAR.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
TABLolar LİSTESİ.....	VIII

GİRİŞ

A. Konu.....	1
B. Problem.....	2
C. Amaç.....	3
D. Önem.....	3
E. Sınırlar.....	4
F. Varsayımlar.....	4
G. Kuram ve Teknikler.....	5

I. BÖLÜM SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

A. Dağıstan'ın Sosyo-Kültürel Hayatı.....	6
1. Tarihsel Gelişimi.....	7
2. Kültürel Yapı.....	11
3. Sosyo – Ekonomik Yapı.....	16
B. Derbent Bölgesi.....	17
1. Tarihi Gelişimi.....	17
2. Kültürel Yapı.....	21
3. Sosyo-Ekonomik Yapı.....	22
C. Terekeme Türkleri.....	23
1. Tarihsel Gelişimi.....	23
2. Kültürel Yapı.....	30
3. Sosyo-Ekonomik Yapı.....	32

II. BÖLÜM DİNİ HAYAT

A. Dinî Teşkilat ve Din Görevlileri.....	34
B. İnanç Hayatı.....	36
C. İbadet Hayatı.....	39
1. Namaz.....	40
2. Zekât ve Fitre.....	41
3. Oruç.....	43
4. Kurban.....	45
5. Hac.....	46
6. Diğer Pratikler.....	48
a. Nafile Namazlar.....	48

b. Kur'an ve Mevlit Okutma	48
D. Bilgi ve Eğitim Boyutu.....	49
E. Dinin Toplumsal Etki Boyutu.....	51
1. Din ve Aile	52
a. Evlilik	54
b. Çocuk ve Doğum:.....	58
c. Sünnet	60
d. Boşanma	60
e. Ölüm	62
2. Din ve Eğitim	64
3. Din ve İktisadî Hayat İlişkisi.....	66
4. Din ve Ahlakî Durum	67
5. Din ve Halk İnançları	70
a. Muska	70
b. Nazar	71
c. Büyü.....	72
d. Fal	73
e. Türbe, Ziyaret, Adak ve Dilek İnançları.....	74
f. Diğer İnanış ve Adetler	75
6. Tarikatlar	78
DEĞERLENDİRME ve SONUÇ.....	81
KAYNAKÇA	83
EKLER: Harita ve Resimler.....	88

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: Dağıstan'da Etnik Grupların Nüfus Yapısı.....	13
Tablo 2: Padar Köyünün Nüfus Yapısı	25
Tablo 3: Velikent'in Nüfus Yapısı	26
Tablo 4: Tatlar ve Karadağı Köylerinin Nüfus Yapısı.....	27
Tablo 5: Salik Köyünün Nüfus Yapısı	27
Tablo 6: Berekey Köyünün Nüfus Yapısı	27
Tablo 7: Kala Köyünün Nüfus Yapısı.....	28
Tablo 8: Deliçoban Köyünün Nüfus Yapısı.....	28
Tablo 9: Cemikent Köyünün Nüfus Yapısı.....	28
Tablo 10: Uluterekeme Köyünün Nüfus Yapısı.....	29

GİRİŞ

A. Konu

Bu araştırmanın konusunu Dağıstan Derbent bölgesinde genellikle kırsal kesimde yaşayan ve çeşitli köylerde meskûn olan Terekeme Türklerinin dinî ve sosyal hayatı, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapısı, örf ve adetleri, tutum ve davranışları oluşturmaktadır. Derbent bölgesi Dağıstan'ın farklı dini ve etnik grupların yer aldığı, ancak halkının büyük çoğunluğu Müslüman olan bir yerleşim alanıdır. Çalışmamızda özellikle farklı kültür ve yaşayış tarzı ile diğer Dağıstan gruplarından ayrılan Terekeme Türklerinin diğer topluluklarla ilişkileri çerçevesinde sosyal ve dinî hayatı ele alınmıştır. Çalışma teorik ve pratik çerçevede sosyolojinin yöntem ve tekniklerine bağlı olarak yapılmıştır. Teorik bölümünde Dağıstan ve Derbent bölgesinin tarihsel, sosyo-ekonomik ve sosyo – kültürel gelişimine yer verilmeye çalışılmış; uygulama bölümünde ise Terekeme Türklerinin gündelik hayatı içinde dini yaşayışı anlatılmaya çalışılmıştır.

Dinî inançlar, tutum ve davranışlar ile gruplaşmaların, genellikle ortaya çıktıkları toplumsal çevre ve koşullardan bağımsız olarak ele alınamaz. Bunun içinde sosyolojik yaklaşımın bir gereği olduğu için bu etkileşim dinin, toplumun ve içinde bulunulan zamanın özelliklerine göre farklılıklar taşımaktadır. Dinin sosyolojik gözlemi, ancak kendisine bağlı bir toplulukla ilişkilerinde ve yaşantı biçimlerine olan etkilerinde mümkün olabilir. Farklı toplum ve kültürlerde dinin farklı görüntüler ve yaşama tarzlarını ortaya koymasını bir sosyolojik gerçekliktir.

Dağıstan Derbent bölgesi de çok farklı kültür ve toplulukların bir arada bulunması nedeni ile kültürel etkileşimin ilginç görüntülerini içermektedir. Dağıstan'da Müslümanlığın kendine özgü bir tarihsel gelişimi bulunmaktadır. Bunun dışında pek çok etnik ve dinî grubun bir arada bulunması, buradaki sosyal ve dini hayat için de bir takım problemler ortaya çıkarmaktadır.

Terekeme Türkleri ise tarihsel, kültürel ve dinsel bakımlardan hem içinde bulunduğu coğrafya ile hem de Anadolu Türkleri ile çok yakın bağları bulunan bir topluluktur. Terekeme Türklerinin merkezi olan Derbent, başkent Mohaçkale'den sonra Dağıstan'ın en büyük ikinci şehridir. Yüz binden fazla nüfusu olan Derbent'in büyük kısmını Azeriler oluşturmaktadır.

Derbent bölgesindeki Terekemeler, bugün genel olarak Berekey, Velikent, Cemikent, Padar, Memetkala, Deliçoban, Selik, Karadağlı, Tatlar ve Uluterekeme köylerinde toplanmış bulunmaktadır. Bu köyler bizim araştırma alanımızı oluşturacaktır. İsimlerden de anlaşılacağı gibi bugün Dağıstan'da Derbent bölgesinde Hun, Avar, Bulgar, Hazar ve Oğuz Türklerine ait bazı yer isimleri hala muhafaza edilmektedir. Bu özellikleri nedeniyle Dağıstan'da yaşayan Türklerin sosyo-kültürel ve dini hayatı Anadolu'daki kültürel ve dini hayatla benzerlikleri yönünden ilgi çekmektedir.

Derbent, Dağıstan'daki Müslüman Arap akınları sonucu 653 yılında ele geçirilen ilk yerlerden biri oldu. İslam'dan önce dağınık durumda olan Dağıstan toplulukları Müslümanlığın sağladığı bazı özelliklerle etnik çatışmalarda ortadan kaybolmuştur. Tarihsel gelişiminde halkın dini duygularının güçlü olması nedeni ile çok sayıda medrese ve camilere bağlı dini okullar yapıldı. Ancak Sovyet hâkimiyeti döneminde bu geleneksel eğitim kurumları ve camiler büyük ölçüde devreden çıkarıldı. Buralarda yetişen din âlimleri ise toplama kamplarına gönderildi. Yetmiş yıllık süreçte dini hayat gerekli kurumsal ve resmî desteği alamadığı için çok sınırlı ve yetersiz bilgi imkânları içinde sürdü. 90'lı yılların başında Sovyetlerin yıkılması ile dinî alanda da ortaya çıkan geniş özgürlükler, önemli değişimleri ortaya çıkardı. Dağıstan'ın yaşadığı bu farklı tarihsel ve toplumsal değişime, kültür ve dinî hayat üzerinde önemli etkiler bırakmıştır. Bugün Dağıstan'da dinî yaşayış genel olarak sözlü kültüre dayanan bir halk dindarlığı formunda sürmektedir. Halkın eğitim düzeyi yüksek olmasına rağmen, bu gelişme dini eğitim düzeyine yansımamıştır. Muhafazakârlık, büyüsel mistik ve törensel eylemler, bu geleneksel dindarlık formu içinde temel karakteristikleri oluşturmaktadır. Günümüzde ise camiler ve çeşitli dinî eğitim kurumları gençlere yönelik eğitimlerle onları cezp etmeye başlamışlardır. Ülkede yaşanan ekonomik krize rağmen binlerce Dağıstanlı her yıl hacca gitmektedir. İşte bütün bu önemli değişim süreçleri ile birlikte Derbent bölgesi Terekeme Türklerinin sosyal ve dini hayatını oluşturan temel unsurlarının tespiti ve yaşanan bu değişimlerden nasıl etkilendiklerini ortaya koymak, araştırmanın esas konusunu oluşturmaktadır.

B. Problem

Halkının yüzde doksanı Müslüman olmakla birlikte, çok farklı etnik topluluklardan oluşan ve bu nedenle çok kültürlü bir coğrafya olan Dağıstan'da, sosyal ve dinî yaşayış da oldukça zengin ve renkli bir görünüm sergilemektedir. Bu yapı içinde Derbent bölgesi

Terekeme Türklerinin bu çok farklı kültürlerle etkileşim içinde kendi özgün yapılarını korumakla birlikte, bir değişim yaşadığı söylenebilir. Araştırmanın problemini öncelikle, bu farklı tarihsel ve kültürel değişim içinde olan Derbent bölgesi Terekeme Türklerinin sosyo-kültürel yapıları içinde dinî hayatının temel unsurlarını tespit etmek ve yine bu çerçevede dinî anlayış, inanç ve uygulamalarda meydana gelen değişiklikler oluşturmaktadır. Terekeme Türklerinin gündelik hayatı içinde doğum, evlenme, boşanma, sünnet, ölüm gibi çeşitli safhalara ilişkin ne tür anlayış ve uygulamalara sahiptirler? Dini hayatın çeşitli boyutlarında inanç ve pratiklerin durumu nedir? Sovyet dönemine göre yeni dönemde ortaya çıkan farklılaşmalar nelerdir ve bunlar hangi nedenden dolayı olmaktadır? Sosyal ve dinî hayatta yaşa, cinsiyete, kırsal kökenli oluş gibi özelliklere göre farklılaşmalar olmakta mıdır? Vb. sorular, araştırmanın cevabını arayacağı problemleri oluşturmaktadır.

C. Amaç

Bu çalışmada amacımız, din sosyologları tarafından köy ve kent topluluklarının dini yaşayışları üzerine gerçekleştirilen sistematik ve deneysel din sosyolojisi araştırmalarını göz önünde tutarak, Dağıstan-Derbent bölgesindeki Terekeme Türklerinin dini yaşayışlarını içinde bulunduğu sosyal sistem içinde ele almak; dini inançlar, tutumlar, davranışlar ve gruplaşmaları din sosyolojisi açısından incelemektir. Ayrıca din ile sosyal kültürel yapılar, koşullar ve değişmeler arasındaki karşılıklı ilişkileri etki ve tepkileri ortaya çıkarmak ve böylece Dağıstan Derbent bölgesindeki Terekeme Türklerinin dini yaşayışlarını sosyolojik olarak göz önüne sermek suretiyle, hem Terekeme Türklerinin dini yaşayış gerçeğini daha derinlemesine anlamak ve hem de din sosyolojisi çalışmalarına katkıda bulunmaktır.

D. Önem

Toplumsal yaşam toplumun din ve sosyo-kültür yapısını, dini ve kültürün insanların hayatını nasıl etkilediği hususundaki yapılması gereken çalışmaların önemini ortaya koymaktadır.

Dağıstan geçmişinde yaşadığı ekonomik sıkıntılarla birlikte Sovyet hâkimiyeti döneminde de büyük kültürel değişimler yaşamıştır. Bu değişimin etkileri diğer kurumlar üzerinde olduğu gibi dini hayat üzerinde de gerçekleşmiştir.

Tarihsel ve toplumsal bakımdan önemli bir dayanışma unsurundan mahrum kalan bölge halkının, içine düştükleri boşluk ve psikolojik problemler nedeni ile alkolizm, suç ve çeşitli toplumsal sapma sorunları ile karşı karşıya kaldığı anlaşılmaktadır. Bu durumun yeniden yapılanma dönemi ile birlikte bir özgürlük ortamına dönüştüğü bilinmektedir. Ancak yeni dönemde yeni sorunlarla birlikte dinî bilgilenme kaynakları artmış, çok farklı kaynaklardan İslam'ı öğrenme imkânı bulan halk, yeni sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bir yandan değişme süreci halkın din anlayışında ve yaşantılarında bazı değişimlere yol açmakta, diğer yandan sosyalizmin çöküşü ile çok farklı İslam anlayışlarının Dağıstan'a girmeye çalıştığı gözlenmektedir. Bütün bu farklı din anlayışları ve düşüncelerinin karşılaşma alanında bulunan Dağıstan'daki değişmeler ile bu yapı içinde varlıklarını sürdürmeye çalışan Terekeme Türklerinin sosyo-kültürel ve dini hayatı çalışmanın önemini arttırmaktadır.

E. Sınırlar

Dağıstan-Derbent bölgesi Terekeme Türklerinin dini ve sosyal hayatını ele alan bu çalışma, Derbent kenti ve köyleri ile sınırlıdır. Araştırmamızda Derbent kenti ve köylerinin tarihsel geçmişi, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapısı üzerinde durulmuştur. Çalışma, araştırma için örnek aldığımız Derbent şehri ve ağırlıklı olarak kırsal kesimin bulunduğu bölgeleri kapsamaktadır.

F. Varsayımlar

- a) Din ile toplum arasında karşılıklı bir etkileşim ilişkisi bulunmaktadır. Toplum etkileşim halindeki bireylerden oluşur ve dolayısıyla fertlerin birbirleriyle etkileşime geçtikleri zaman bir anlam ortaya çıkmaktadır.
- b) Dinsel uygulamaların anlaşılır hale gelmesinde insanlar arası etkileşim önemli rol oynar.
- c) Bir arada yaşayan farklı kültürel topluluklar kendi kimliklerini koruma eğilimlerine sahip olmakla birlikte, birbirlerinden pek çok noktada etkilenirler.
- d) Dağıstan, coğrafya bakımından olduğu gibi, kültür ve din bakımlarından da bağlı olduğu daha geniş coğrafya olan Orta Asya Türk tarihinin bir parçasıdır.

- e) Halk dindarlığı, gündelik hayat içinde toplumun özellikle halk katlarında bir dindarlık formu olarak belirleyici olmaktadır.
- f) Terekeme Türklerinin hayatında aile, toplumsallaşmanın kaynağı olma özelliğini sürdürmektedir.
- g) Terekeme Türkleri, kendilerini ayrı kılan özelliklerle birlikte Kafkasya Türk tarih ve kültürü içinde yer almaktadır.
- h) Terekeme Türkleri arasında da cinsiyet, yaş, öğrenim durumu ve toplumsal kökene göre dini anlayış ve yaşayışta farklılıklar ortaya çıkmaktadır.

G. Kuram ve Teknikler

Bu çalışma Dağıstan Derbent bölgesi Terekeme Türkleri üzerine yapılan bir saha araştırmasıdır. Dolayısıyla öncelikle araştırma alanının tarihsel ve demografik durumunun ortaya konması için, ilgili literatür kütüphane ve internet gibi kaynaklardan taranmış, sonraki aşamada ise toplanan bu bilgilerin üzerinde araştırma sahasında yapılan inceleme, gözlem ve mülakatlardan toplanan bilgiler bir bütünlük içerisinde kullanılmıştır.

Toplumsal ve kültürel hayat sadece “gözlenen an”dan ibaret olmadığı, bir tarih ve geçmişe de sahip olduğu için, öncelikle bölgenin ve Terekeme Türklerinin tarihsel geçmişi panoramik bir çerçevede aktarılmaya çalışılmıştır. Araştırmanın önemli kısmını oluşturan saha gözlemleri ve mülakatlar kısmında ise, bizzat inceleme konusu olan bölgeye gidilmiş, Terekeme köyleri ziyaret edilmiş, onların ilgili ve yetkililerinden (resmi merciler) sosyal ve dini hayatla ilgili bilgiler derlenmiştir. Bu bilgiler önce not edilmiş, daha sonra tez yazımı aşamasında düz bir metne dönüştürülmüştür. Araştırma alanının sancılı ve kaotik bir geçiş sürecinde olması ve bu anlamda bazı resmi sorunlar içermesi nedeniyle, anket tekniğine başvurulmamıştır. Araştırmanın kuramsal çerçevesi ise işlevselci bir perspektife dayandırılmıştır.

I. BÖLÜM

SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

A. Dağıstan'ın Sosyo-Kültürel Hayatı

Kültür, bir cemiyetin sahip olduğu maddi ve manevi kıymetlerden teşekkül bir bütündür ve cemiyet içinde mevcut her çeşit bilgiyi, alakaları, alışkanlıkları, değer ölçülerini içine alır. Bütün bunlar, birlikte, o cemiyet mensuplarının ekserisinde müşterek olan ve onu diğer cemiyetlerden ayırt eden hususi bir hayat tarzı temin eder. Kültür sistemi, öğrenme yoluyla geçiş kazanır, geleneklerle varlığını sürdürür. Kültürün sürekliliği, insanın öğrenme kabiliyetine dayanır. Kültür, öğrenilen tavır ve hareket ediyorsa, bunun sebebi, belirli bir kültür geleneği içinde doğmuş ve yetiştirilmiş olmasıdır. Kültürün fonksiyonu, böylece mensuplarına belirli bir şekil ve şahsiyet kazandırmasıdır.¹ Kültür insan yapısıdır ve insanın yaptığı her şey kültürün bir parçasıdır. Kültür insanın tüm ürünlerini içerdiğine göre, ne amaçla olursa olsun üretilmiş tüm ürünler, yapıtlar, basit araçlar da kültür içinde kapsanmalıdır.² Dağıstan hem coğrafi hem de kültürel bakımından Kafkasların orijinal özelliklerini üzerinde taşıyan ve bu özellikleri ile tanınan bir ülkedir.³ Türkçe “dağ” kelimesi ile Farsça “ıstan” ekinin birleşmesinden oluşan ve “Dağ Ülkesi” veya “Dağlık Ülke” anlamına gelen Dağıstan bir topluluğu ve ırkı değil, coğrafi-tomografik mana ifade eden bir kavramdır. Rusçada da “Dağlar ülkesi” anlamında “Strana Gor” ifadesi kullanılmıştır.⁴

Coğrafi olarak Dağıstan Kafkas ve Andi Sıra Dağlar, Sulak ve Samur Nehirleri ile Hazar denizi arasında kalan, sahil boyunca uzanan 15–25 km. genişliğindeki düzlük alanın dışında ortalama üç bin metre yüksekliğinde dağlık bir bölgedir.⁵ Kafkasya dağları iki kısma ayrılır. Doğu kısmı Dağıstan tarafıdır ki, aslında bu tarafa Albanya denilmekte olup, Dak tairesinin bazı aşiretlerine yurt olması sebebiyle Dağıstan adını almıştır.⁶

¹ Yümni Sezen; Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar, MÜİF Vakfı Yayınları İstanbul 1990, s.96–97.

² Joseph Fichter; Sosyoloji Nedir? (Çev. Nilgün Çelebi), Toplum, Konya, s.131.

³ Özsoy; Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi, s.7.

⁴ Abdullah Mogomedov; Dagestan i Dagestanı v Mife, İzdatelstvo Yupiter, Mohaçkale 1994, s.14–15.

⁵ Magomed Magomedhanoviç Eldarov; Geografiya Dagestanskoy ASSR. 7–8 Klâssa, Goskomizdat Mohaçkale 1988, s.218.

⁶ İzaura Apsarova; Rus Gözüyle Kafkasya ve Kafkaslılar, (Çev. Hasan Akyan), Nart Yayıncılık, İstanbul 1994, s.53.

Dağıstan bölümü üç kısma ayrılır: Güney Dağıstan, Kuzey Dağıstan ve Orta Dağıstan. Orta Dağıstan, bağımsız yaşayan çeşitli kavimlerin ülkesidir. Güney Dağıstan, Kafkasya dağlarının güney tarafındaki etekleri üzerinde yer almaktadır. Kuzey Dağıstan, Hazar Denizi kıyısında ve Kafkasya dağlarının kuzey tarafındaki kısmını ifade eder.⁷ Önemli bir jeopolitik konuma sahip olup Dağıstan, Rusya'nın Avrupa kısmının en güneyinde bulunur. Ülke, kuzey ve kuzeybatıdan Kalmuk Cumhuriyeti, Stavropol bölgesi ve Çeçenistan Cumhuriyeti ile sınırdadır. Güney ve güneydoğudan ise Azerbaycan ve Gürcistan'la komşudur. Hazar Denizi, ülkeye Kazakistan, Türkmenistan ve İran çıkışını sağlamaktadır.⁸ Dağıstan'ın yüzölçümü 50.300 km², nüfusu yaklaşık 3 milyon civarındadır. Ülkede 680 köy idaresinin bağlı bulunduğu 41 kırsal ilçe, 10 şehir ve 15 şehir tipli kasaba bulunmaktadır. Dağıstan'ın başkenti, büyük demir yolu kavşağı ve Hazar Denizinde askeri ve ticari limanı olan Mohaçkale kentidir.⁹ Dağıstan'ın nüfusunun %42 si şehirlerde yaşamaktadır.¹⁰ Dağlık ülke anlamına gelen Dağıstan, coğrafi tomografik mana ifade eden bir kavramdır. İklimi sıcak ve kuru olan Dağıstan tabii kaynaklar bakımından oldukça zengindir.¹¹ Dağlık bölgenin bitki örtüsü, vadilerde ve kanyonlarda yaprak döken ormanlardan, yüksek tepelerde çam ağaçlarından ve alp çayırlarından oluşur. Yamaçlarda seyrek, esmer toprak alanlarıyla bölünen verimli kestane rengi topraklar egemendir. Hazar Denizi kıyısında ise tuzlak bataklık toprakları yaygındır.¹²

1. Tarihsel Gelişimi

Kafkasya'nın Doğu bölgesini teşkil eden Dağıstan, dünya kavimlerinin göç yolu üzerinde bulunduğu tarihte ve bilhassa Türk tarihinde önemli bir yer tutar. Bunun içindir ki bu ülkede Türk kavimlerinden birçoklarının özellikleri, gelenek ve görenekleri ile dinlerine, kabile adlarına hala rastlanmaktadır.¹³ Türkçe "Dağ Ülkesi", Rusça "Strana Gor" anlamına gelen Dağıstan, Doğu Kafkasya'da Hazar denizinin batı sahiline yerleşmiş bulunmaktadır.¹⁴ Batısında Çeçenistan Cumhuriyeti yer alır. Kuzeyindeki Rusya Federasyonu ile sınırlarını Kuma nehri belirler. Güneyinde de Azerbaycan ile sınırları

⁷ Apsarova; Rus Gözüyle Kafkasya ve Kafkaslılar s.60.

⁸ V.A.Tişkov; E.İ Filippova; Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar, (Çev. Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi Yayınları), Ankara 2000, s.3.

⁹ Tişkov; Filippova; Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar, s.2.

¹⁰ Eldarov; Geografiya Dagestanskoy ASSR 7–8 Klâssa, s.218.

¹¹ Eldarov; Geografiya Dagestanskoy ASSR. 7–8 Klâssa, s.219.

¹² G.D. Daniyalov; Kratkiy Kurs İstorii Dagestana, Dagestanakoye Uçebno-Pedagogičeskoye İzdatelstvo, Mohaçkale 1966, s.218.

¹³ Şerafettin Erel; Dağıstan ve Dağıstanlılar, İstanbul Matbaası 1961, s.V.

¹⁴ İsmail Özsoy; Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi, Kaynak Yayınları, İzmir 1977, s.9.

bulunmaktadır.¹⁵ Dağıstan'ın tarihsel kökleri paleolitik çağına dayanmaktadır. Tarihçiler tarafından geçmişte Albanya denilen toprakların içinde bulunan Dağıstan, Albanya'nın yıkılmasının ardından farklı dönemlerde birçok devletin işgaline uğradı.¹⁶ İslam'ın ne zaman Dağıstana girdiği hakkında Arap tarihçileri arasında ihtilaf konuları olmuştur. İbn Kesir'in anlattığına göre ilk İslam orduları bu ülkeye 643 yılında girmişlerdir.¹⁷ 642 yılında İran'ı zapt eden İslam orduları Suraka bin Amır kumandasında yıldırım hızı ile ilerleyerek Dağıstan sınırlarına dayandılar.¹⁸ Bu İslam ordusuna Mesleme'nin kumandasındaki takviye kuvvetlerinde katıldı. Suraka'nın ölümünden sonra onun yerine o zaman halife olan HZ. Ömer tarafından gönderilen Abdurrahman bin Rabia'da Hazarlarla savaşta şehit edilir.¹⁹ Abdurrahman'ın yerine kardeşi Salman bin Rabia yeni takviyeler alarak Hazarlar üzerine saldırılarda bulunur ise de bir başarı elde edemez.²⁰ Salman bin Rabia'nın Dağıstan'dan çekilmesinden sonra Hazarlar bu topraklarda kendi hâkimiyetlerini kurmayı başarmışlardır. Müslümanların halifesi Hişam b. Abdulmelik zamanında halifenin kardeşi Mesleme fetihleriyle bölgede İslam hâkimiyeti kurmayı başarmıştı.²¹ Mesleme'nin amacı bütün Dağıstan halkını Müslüman yapmaktı; bunun için de bölgenin şehir ve köylerinde camiiler yaptırmış ve İslam dinini öğretmek için kadı ve bilginleri bu camilere tayin eder.²² Daha sonraki yıllarda Emevi kumandanlardan Mervan b. Muhammed de Dağıstan'a başarılı akınlar düzenledi. Fakat bölgedeki İslam hâkimiyeti Hazarların Derbent şehrinin işgal etmesi ile sona erer. Hazar kavimi iki yüzyıldan fazla Araplarla savaştı ve sonunda Araplara yenildiler.²³ 815 yılında Şeyh Ebu İshak ile Şeyh Muhammed el-Kindi yaklaşık 2000 kişiden oluşan gönüllü ordusu ile Dağıstan'a girerek İslamiyet'i yaymaya çalıştılar.²⁴ Dağıstan Abbasiler zamanında Azerbaycan ve Ermenistan valileri tarafından idare edilmiştir.²⁵ XI. yüzyılda büyük Selçuklular tarafından fethedilen Dağıstan, Moğol istilasına kadar onların yöne-

¹⁵ Özdemir Özbay; Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya, Takav Ankara 1995, s.214.

¹⁶ İstoriya Dagestana; Nauka, Glavnaya Redaksiya Vostochnoy Literaturı, Moskva 1967, s.12.

¹⁷ Gasan Alkadari; Asari-Dagestan, Tarih, Mahaçkala 1994, s.40.

¹⁸ Erel; Dağıstan ve Dağıstanlılar, s.59.

¹⁹ Alkadari; Asari -Dagestan s.41.

²⁰ Magomed Gadjiyeviç Gadjiyev; Omar Malayeviç Davidov; Amri Rzayeviç Şihsaidov; İstoriya Dagestana, Mahaçkala, DNZ RAN,1996, s.200.

²¹ Muhammed Avabi Aktaşi; Derbentname (Çev. G.M-R. Orazayev; A.R. Şihsaidov), Dagestanskoye Knijnoye İzdatelstvo, Mahaçkala 1992, s.51.

²² Aktaşi; Derbentname, s.68.

²³ Aktaşi; Derbentname, s.71.

²⁴ Ziya Musa Buniyatov; "Dağıstan", TDV İslam Ansiklopedisi, C.8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s.404-406.

²⁵ Sara Aşurbeyli; Gosudarstvo Şirvanşahov, Elm, Bakû 1983, s.40.

timinde kalmıştır.²⁶ XIII. yüzyılda Dağıstan nüfusunun büyük kısmı Sünni Müslüman'dır ve Şafii mezhebindedirler. XII. Yüzyıllarda Kafkaslarda hüküm süren Kıpçaklar Dağıstan'a kadar sokularak bölgenin Türkleşmesinde önemli rol oynamışlardır.²⁷ 1222'de Dağıstan Moğol istilasına uğradı. Daha sonra sırası ile İlhanlılar, Altın Orda Hanlığı, Timurlular, Şirvan Şahlar ve Safeviler Dağıstan'a hâkim oldular.²⁸ Dağıstan 1578–1606 yılları arasında Osmanlı hâkimiyeti altında kalmıştır.²⁹ Safevilerin XVII. Yüzyılın başlarında Dağıstan'da Şiiliği yaymak için başlattıkları hareket Dağıstanlıların şiddetli tepkisi ile karşılaştı.³⁰ 1607 Şah Abbas Şemahi kalesini kuşatarak ele geçirdi. Osmanlılar burayı hiç kimsenin canına dokunulmaması şartı ile teslim ettiler. Fakat Şah Abbas verdiği sözü tutmayarak birçok kişiyi öldürttü ve Dağıstan'da önemli bir nüfuz elde etti.³¹

Dağıstan XVI. Yüzyıldan itibaren Ruslarında ilgisini çekmeye başlamıştı. Ruslar, Osmanlılar ve İranlılar arasındaki nüfus mücadelesi Dağıstan ve Kafkasya için büyük bir tehlike oluşturuyordu.³² Dağıstanlılar, Gazi Kumuk Hanı Çolak Surhay Hanın önderliğinde birleşerek İran'a karşı zafer kazandılar ve muvaffakiyetlerini devam ettirmek için Osmanlılardan yardım istediler. Osmanlı hükümeti bu isteği gayet iyi karşıladı. Sarı Mustafa Paşa kumandasında yardımcı kuvvetler sevk edildi.³³ Rus Çarı Petro, Rus tüccarların öldürülmesi bahanesi ile İran'a savaş açarak Derbent'i işgal etti.³⁴ Osmanlı Devleti Derbent kendi himayesinde olduğundan, Petro'yu protesto edip şehri terk etmesini istedi. Hazar sahillerinde hâkimiyet kuran Ruslar, Osmanlı kuvvetlerinin yardımı ile Bakû önlerinde durduruldular. Ancak İranlıların 1724 yılında Ruslarla imzaladığı Reş Antlaşması ile Derbent ve Bakû Rusların eline geçti.³⁵ 1732 Derbent Nadir Şah tarafından geri alındı.³⁶ Nadir Şah'ın hükümdarlığı on üç yıl sürdü.³⁷ Bu sıralarda Ruslar Dağıstan'da yeniden nüfuz kazanmaya çalıştılar ve 1813 yılında İranlılar ve Ruslar arasın-

²⁶ Aktaş; Derbent name s.47.

²⁷ Gadjiyev; Davıdov; Şihşaidov; İstoriya Dagestana, s.370.

²⁸ Gadjiyev; Davıdov; Şihşaidov; İstoriya Dagestana, s.296.

²⁹ Erel; Dağıstan ve Dağıstanlılar, s.33.

³⁰ Erel; Dağıstan ve Dağıstanlılar, s.100.

³¹ Amri Rzayeviç Şihşaidov; Rasskazı Po İstorii Dagestana, Daguçpedgiz, Mahaçkala 1995, s.67.

³² Şihşaidov; Rasskazı Po İstorii Dagestana, s.84.

³³ Erel; Dağıstan ve Dağıstanlılar, s.100.

³⁴ Alkadari; Asari –Dagestan, s.73.

³⁵ Şihşaidov; Rasskazı Po İstorii Dagestana, s.69.

³⁶ Şihşaidov; Rasskazı Po İstorii Dagestana, s.69.

³⁷ Şihşaidov; Rasskazı Po İstorii Dagestana, s.89.

da imzalanan Gülistan antlaşması ile Dağıstan Ruslara verildi.³⁸ Fakat Ruslar Dağıstan'da uzun müddet hâkimiyet kuramadılar. Baddeley'in tabiri ile "gökyüzünden yağmurun düşmesi gibi" bir savaşçı lider ve vaiz olarak dağlardan çıkan imam Mansur, ilk defa dağlı kabileleri birleştirmeye teşebbüs ederek Ruslara karşı cihad ilan etti.³⁹ Böylece İmam Mansur ile başlayıp Gazi Muhammed, daha sonra da Hamzat Bek tarafından yürütülen mücadele Şeyh Şamil tarafından şiddetli bir mukavemetle devam ettirildi.⁴⁰ Şeyh Şamil yirmi beş yıl boyunca Ruslara karşı savaştı ve sonunda dağlı halkının serbest bırakılması şartı ile teslim oldu.⁴¹ Dağıstanlıların Ruslarla mücadelesi İmam Şamil'in tesliminden sonra da devam etti. 1877 yılında Osmanlı Rus savaşından faydalanan Dağıstanlılar, İmam Şamil'in naiplerinden Abdurrahman efendi başkanlığında milli bir hareket başlattılar ve Dağıstan Ruslardan temizlendi.⁴² Osmanlı ordusunun yardıma geleceği umudu ile Dağıstanlılar Ruslara karşı büyük bir direnç gösterdiler. Ancak savaşın lehlerine dönmesi üzerine Ruslar, Osmanlı sınırından çektikleri askerleri Dağıstan'a sevk ederek bu isyanı bastırdılar. 1505'te başlatılan ikinci isyanda başarılı olamadı. 1917'de Bolşevik ihtilalinden sonra Terek – Dağıstan mahalli hükümeti kuruldu. Bir yıl sonra 11 Mayıs'ta Dağıstan Osmanlıların desteği ile Abdülmecit Çermoyev başkanlığında Dağıstan ve Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti adı altında bağımsızlığı ilan etti.⁴³ Fakat Osmanlı ordusunun Mondros mütarekesi ile Kafkasya'yı tahliye etmesinden yalnız kalan Dağıstan, yeniden işgal tehlikesi ile karşılaştı. Dağıstanlıların önce Çarlık ordularına sonra da Bolşeviklere karşı mücadelesi 1920 yılına kadar devam etti.⁴⁴ Ancak kızıl ordunun Dağıstan'ı işgale başlamasından sonra 20 Ocak 1921'de Rusya Federatif Sovyet Cumhuriyetine bağlı Dağıstan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. SSCB'nin dağılmasından sonra Dağıstan Rusya Federasyonuna bağlı Özerk Cumhuriyet statüsünü korumuştur.⁴⁵

³⁸ Vasiliy Vladimiroviç Bartold; Rabotı Po İstoriçeskoy Georrafii, Vostoçnaya Literatatura, RAN, Moskva 2002, s.416.

³⁹ John Baddeley; Rusların Kafkasya'yı istilas ve Şeyh Şamil, (Çev. Sedat Özden), Kaynak Yayınları, İstanbul 1995, s.72.

⁴⁰ Nimet Kurat Akdes; Rusya Tarihi, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1993, s.331.

⁴¹ Bartold; Rabotı Po İstoriçeskoy Georrafii, s.417.

⁴² Erel; Dağıstan ve Dağıstanlılar, s.169.

⁴³ Özsoy; Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi, s.21.

⁴⁴ Erel; Dağıstan ve Dağıstanlılar, s.186.

⁴⁵ Erel; Dağıstan ve Dağıstanlılar, s.192.

2. Kültürel Yapı

“Dağıstan, adına yaraşır dağlık, tepelik arazisi ve bu araziye nakış nakış işleyen irili ufaklı sayısız ırmağı ile dünyanın en ilginç ülkelerindedir. Yüzyıllar boyunca stratejik öneminden dolayı birçok devletin işgaline uğramış olmasına rağmen bölgede tarihsel olarak Albanya'dan başka devlet kurulmamıştır. Ancak 1918'deki Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti ve 1921 yılındaki Dağıstan Sovyet Sosyalist Muhtar Cumhuriyeti ile başlayan süreç sonunda müstakil bir devlet olma şansını elde etmiştir. Her iki siyasi oluşumda da kalkınma konusunda gerekli performansı gösteremeyen Dağıstan, 1990'lı yıllardaki siyasal çözülme sonrasında bu şansını bir kez daha ele geçirmiştir.

Bu bölgedeki akraba milletler için tarihsel ve kültürel birlik bu kadar eskiye dayanır. Söz konusu birliğin temelinde bazı ortak özellikler yer almaktadır. Bunların içinde en önemlileri kültür, adet ve gelenek ile dindir. Tarihçilerin hemfikir oldukları husus, Dağıstan milletlerinin M.Ö. 6. yüzyılda Albanya Federasyonu içerisinde yaşadıklarıdır. Albanya, bu günkü siyasi coğrafya düşünülecek olursa, Azerbaycan'ın kuzeyini, Dağıstan'ı ve tartışmalı olarak Çeçenistan'ı içine almaktadır. M.Ö. 1000'li yıllarda Albanya'nın yıkılması, bölge halklarının, özellikle dış etkiler tarafından sık sık işgali karşısında dağlara çekilip dış dünya ile ilişkilerini kesmelerine ve bir nevi izolasyon sonucunda, kendi bağımsız siyasal kurumlarını kurmalarına sebep olmuştur. Bu oluşumların doğal bir sonucu olarak, dillerin de yavaş yavaş birbirinden ayrılmaya başladığı ve sonuçta da bu günkü çeşitliliğin ortaya çıktığı ifade edilebilir. Bu günkü Dağıstan dilleri, bu ortak dilin; yani Alban dilinin kollarından oluşmaktadır. Yine Dağıstan milletlerinin ortaya çıkış felsefesi de bu teze dayandırılabilir. Sürekli çatışmalarla birlikte Dağıstan'da 4. yüzyılda Hıristiyanlığın ve Yahudiliğin ortaya çıktığı görülmektedir.⁴⁶

Yirmiden fazla dilin konuşulduğu Dağıstan'ın, buna göre etnik yapısı da çeşitlilik arz etmektedir. Kafkasya'nın ve bilhassa Dağıstan'ın önemli göç yolları üzerinde bulunması, çeşitli sebeplerle Kafkasları aşan bazı kavimlerin burada kalmasına yol açmıştır. Ayrıca, bu bölgede uzun yıllar boyunca devam eden Arap, Türk, Rus ve İran devletlerinin hâkimiyet mücadelesi de bu hususta etkili bir rol oynamıştır. Bütün bunlara rağmen Dağıstan'ın etnik yapısı öteden beri muğlâklığını korumaya devam etmektedir. Bugünkü oluşum açısından Dağıstan halklarını üç ana grupta toplamak mümkündür. Buna göre; Dağıstan'ın %75'i Kafkasya'nın yerli halklarından, %15'i Turanî, %10'u ise Ari'lerden o-

⁴⁶ http://www.kafkas.org.tr/bgkafkas/bukaf_dagistan.html [11.08.2005]

luşmaktadır. Dağıstan nüfusunu oluşturan başlıca topluluklar şunlardır: Avarlar, Laklar, Darginler, Lezgiler, Tabasaranlar, Nogaylar ve Kumuklardır. Ayrıca muhacir olarak adlandırılan Azeriler, Çeçenler, Ruslar, Yahudiler ve Ermeniler de etnik yapıda yer almaktadır. Bu halklar içerisinde 19 alt grubu bulunan Avarlar en fazla nüfusa sahiptir. Öte yandan Darginler, dil yapılarının farklılığına göre, Kaytaklar, Kubaçiler ve Akumiler olmak üzere üçe ayrılırlar. Dağıstan'ın en köklü halklarından biri kabul edilen Lezgiler ise, Agullar, Rutullar, Tsahurlar, Budullar gibi kollara ayrılır. Bu halklar arasında özellikle dil açısından büyük benzerlikler bulunmasına karşın, küçük ses farklılıkları ayırıcı unsur olmuştur. Bir başka Kafkas milleti olan Tabasaranlar, Güney Dağıstan ile dağlık bölge arasında yaşamaktadırlar. Bölgedeki tarihleri M.Ö. IV. yüzyıldan daha eskilere dayanmaktadır. Nogaylar ise, bölgedeki Türkçe konuşan halklardandır. 17. yüzyıla kadar göçebe hayatı yaşayan bu halk, bu gün de Dağıstan'ın kuzeyini kaplayan kurak arazide yaşamakta ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. Bu topluluk, Çarlık döneminde istihdam, tehcir ve asimile politikalarından en çok etkilenen Dağıstan halkı olarak kabul edilmektedir. Kıpçak kökenli bir toplum olan Kumuklar ise, 10. yüzyılla birlikte bölgeye gelip yerleşmiştir. Kumuklar, yerli ahali ile kaynaşmış ve Moğol istilası döneminde büyük bir katliama maruz kalmalarına karşılık Dağıstan'a yerleştikten sonra bu bölgede ticari faaliyetleri ellerinde bulundurmuşlardır. Bugün de bu halk Dağıstan'ın önemli ticaret merkezlerinde yaşamaktadır. Dağıstan'da yaşayan yirmiden fazla etnik-linguistik grubun, Tatlar hariç, hepsi Müslüman'dır. Bu gruplardan sadece on tanesi "millet" statüsüne alınarak 1959, 1970 ve 1979 nüfus sayımlarında gösterilmiştir. 1979 sayımında 50.300 km²'lik toprağıyla Dağıstan 1.627.000 nüfusa sahipken, 1989'daki toplam nüfus yaklaşık 2.000.000 olarak belirlenmiştir. Dağıstan'ın nüfusu Temmuz 1996 tahminlerine göre 2 milyon 137 bin 600 olup, bu nüfusun yaklaşık %27'sini 540 bin kişi ile Avarlar oluşturmaktadır. İkinci büyük grup olan Darginler %15,5 oran ve 310 bin kişi ile Avarları izlemekte, ardından %13 oran ve 250 bin kişi ile Kumuklar gelmekte, bu topluluğu da %11,5 ve 230 bin nüfus ile Lezgiler takip etmektedir. Diğer etnik gruplar da oran ve nicelik itibarıyla %5 ve 100 bin kişiyle Laklar, %4,5 ve 90 bin nüfusla Tabasaranlar, %0,8 ve 16 bin kişiyle Rutullar, %0,75 veya 16 bin kişiyle Agullar ve %0,55 oran, 6 bin nüfusla Tsahurlar popülasyon içerisinde yerlerini almaktadır. Aynı zamanda Kuzey Dağıstan'da 70 bin Çeçen etnik nüfus, toplam nüfusun %8'ini, Nogaylar 31 bin kişi ile toplam nüfusun %1,5'unu oluşturmaktadır. Nogaylardan 37 bin kişi de Çeçenistan ve Stavropol bölgesinde yaşamaktadır. Tatlar olarak bilinen

Dağ Yahudileri 11.500 nüfus ile %0.55'lik bir nüfus oranına sahiptir. Güney Dağıstan'ın en kalabalık topluluklarından olan Azeriler de 80 bin nüfus ile toplam nüfusun % 4'ünü oluşturmaktadır. En son nüfus tahminleri göstermektedir ki, nüfusun nicelik itibarıyla artması toplam nüfusu oluşturan unsurlar üzerinde oransal olarak fazla bir değiştirici etki oluşturamamıştır.⁴⁷

“Dağıstan'a tarih boyunca en büyük etkiyi Alban ve Sarmat kültürü yapmıştır. Ülkeyi siyasi ve kültürel yönden etkileyen diğer milletler ise; Rus, İran, Arap ve Osmanlılar olmuştur. Bunlardan Osmanlı, Arap ve İran kültürleri bu toplumları dini açıdan etkilemiştir. Bugünkü Dağıstan halklarının erken dönem kültür ve gelenekleri bu üç medeniyetin etkisiyle oluşmuştur. Ancak 1800'lü yıllarda başlayan Rus etkisi de kesinlikle gözardı edilmemelidir. Çünkü Dağıstan halklarının 20. yüzyıl kültürlerinin oluşmasında Rusların etkisi (özellikle Sovyet döneminde) çok büyük olmuştur. Bugün ise yerli halk üzerinde, Alban Devleti'nden feodal döneme kadar oluşmuş, dış etkilerle son şeklini almış bir kültürel yapı kendini göstermektedir.”⁴⁸

Tablo 1: Dağıstan'da Etnik Grupların Nüfus Yapısı

Avarlar	27.2	Agular	0.8
Darginler	15.6	Sahurlar	0.3
Kumuklar	12.9	Ruslar	9.2
Lezgiler	11.3	Azeriler	4.2
Laklar	5.1	Çeçenler	3.2
Tabasaranlar	4.3	Tatlar	0.5
Nogaylar	1.6	Yahudiler	0.5
Rutullar	0.8	TOPLAM	100

Kaynak: Dagestanskaya Pravda. 29.06.1989

Türklerle asırlar boyunca süren beraberlik, Dağıstan'da Türk dilinin uzun yıllar ortak dil olarak kullanılması sonucunu doğurmuştur. Kafkasya halklarının içinde Arapçanın Dağıstan'da daha çok etkinlik sağladığını söyleyebiliriz.⁴⁹

Sovyet sisteminin milli kültürleri ortadan kaldırdığı Stalin zamanında Rusça resmi dil ilan edilmiştir. Bu günümüze kadar devam etmektedir. Dağıstan dillerinin son zamanlara kadar yazılı kültürde kullanılmayışı nedeniyle daha çok sözlü olarak inkişaf etmiştir.⁵⁰ Çok zengin olan folklor, etnik farklılıklara rağmen birçok bakımdan bütünleşme

⁴⁷ http://www.kafkas.org.tr/bgkafkas/bukaf_dagistan.html [11.08.2005]

⁴⁸ http://www.kafkas.org.tr/bgkafkas/bukaf_dagistan.html [11.08.2005]

⁴⁹ İstoriya Dağıstana; Tom II, s.346.

⁵⁰ Daniyalov; Kratkij Kurs İstorii Dagestana, s.4.

eğilimi taşır. Sovyetler zamanında etnik grupların ve tarihine önem verilmemesi sebebiyle bu gruplara mensup insanların çoğu kendi dil, tarih ve kültürlerine yabancılaşmış durumdadır. Bu kadar etnik karışıklık ve dil farklılığına rağmen aynı sosyo-ekonomik şartları, ortak tarihi kaderleri, aynı hayat tarzı ve kültür yapısına sahip olmasına yardımcı olmuştur. Bütün bu ortak özellikleriyle Dağıstan halkı kendilerini tek bir halk olarak kabul etmektedir.⁵¹ Tarihte şöhreti yaygın olan Derbent surları başta olmak üzere Dağıstan'da mimar, i eserler çok zarif ve güzeldir. Son asırlarda büyük yer sarsıntıları geçiren Derbent ve diğer mıntıklarında hala ayakta duran medreseler, camiler, saraylar ve türbeler gibi tarihi eserler Dağıstan'ın mimaride erişmiş olduğu yüksek seviyeyi göstermektedir. Gazi Kumuk ve Ahtı'deki cami ve çeşmeler, dereler üzerinde kurulmuş olan yontma taştan kemerli köprüler son derece güzel sanat eserleridir. Dağıstan'da dokuma ve resim sanatı en az otuz asır ileriye dayanmaktadır. Bu ciheti aydınlatan ölmez eserler arasında şöhret ve zarafetleri dünyaca belli bulunan Derbent sumahları ve Tabasaran halılarını örnek verebiliriz. Bu suretle Dağıstanlılar eski devirlerden itibaren boyalı resimler ve kıymetli dokumalar yapmışlardır. İslam göreneğinin tesiri altında Dağıstan'da resme karşı bir alakasızlık doğmuş ise de birçok ressamlar Arap harfleri ile kuş vesaire hayvan resimleri yapmışlardır. 1896 da Çok'ta doğup ilk ve orta tahsilini Dağıstan'da yaptıktan sonra yüksek tahsilini Almanya'da ikmal eden ve güzel tablolarıyla Avrupa'da şöhret yapan Halil Musayalov da kıymetli eserler meydana getirmiştir.⁵² Dağıstanlılar eskiden beri kuyumculuk, demircilik, bakırcılık ve dokumacılık gibi zanaatlarda da büyük bir üstünlük elde etmiş bulunuyorlardı. Demirciliğin merkezi Kubaçi kentidir. Eserlerin çoğu Leningrad⁵³ Louse ve ABD müzelerinde sergilenmektedir. Halen Leningrad müzesinde mevcut bulunan ve üzerinde gayet sanatkârane bir şekilde Elbruz Dağının tepesini tasvir eden gümüş kupanın eski Dağıstan kuyumcularının eseri olduğuna şüphe yoktur. Kubaçi adı ayrıca XV ve XVI yüzyıllarda İran'da yapılan ve büyük bir bütünlük arz eden bir çeşit İslam seramiği içinde kullanılmaktadır.⁵⁴ Halıcılıkta da Tabasaranların ayrı bir yeri bulunmaktadır. Dağıstan'da geleneksel dindarlık kendini kuvvetli bir şekilde sürdürme eğilimini göstermektedir. Sovyet Birliği döneminde bile dini hayat bir şekilde sürdürülmüştür. 1980'li yıllarda Dağıstan'da toplam yirmi yedi

⁵¹ Daniyalov; *Kratkiy Kurs İstorii Dagestana*, s.5.

⁵² Erel; *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, s.229.

⁵³ Şimdiki adıyla Saint-Petersburg.

⁵⁴ Özsoy; *Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, s.71.

camii bulunurken, günümüzde bu sayı iki bin civarındadır.⁵⁵ Camilerin hepsinde Kuran, Sünnet, Müslüman halklar ve İslam uygarlık tarihi derslerinin verildiği kurslar da kurulmuştur. Dağıstan'da okuryazar oranı yüzde yüze yakındır. Sovyet sisteminde herkes liseyi bitirmek zorundaydı. Eğitim Rusça olduğu için Rusça bilmeyen yok gibidir, zaten farklı ırkların beraber yaşadığı Dağıstan'da ortak anlaşma dili Rusçadır.

Dağıstan Rusya ile birleştikten sonra halkın kültürünün değişmesi için Rusya bir takım tedbirler aldı. Dağıstan Hükümeti tarafından otuz beş kişilik ilköğretim kurumu Derbent'te 1837 yılında kuruldu.⁵⁶ 1915 yılında yedi bin beş yüz nüfusa bir tane okul, köylerde ise nüfus sayısı daha fazla olduğu için on bin beş yüz kişiye bir okul düşmekte idi. Aynı zamanda Rus okulları, dini okullar, mektep ve medreseler de eğitime devam ediyorlardı. İnkılâp öncesi Dağıstan'da toplam cami sayısı bin yedi yüz iken, yedi bin beş yüz öğrenci kapsamlı yedi yüz kırk Müslüman ve yirmi tane Yahudi okulu bulunmaktaydı. Mektepler düşük tipli okullar sayılıyordu ve hemen her köyde bulunuyordu. Bu tür okulların açılması için devletten resmi izin gerekmiyordu, bunların var oluşu öğretmen ve öğrenci sayısına bağlıydı. Bu tür okullarda çocuklara Arap dilbilgisi, dini kuralları, bazı dini akideler öğretiliyordu. Dağıstan'da cami imamından on üç ile on beş yaş arası çocuklardan Arapça dersi almayan hiçbir köy bulunamazdı.⁵⁷

İnanç ve din durumu bakımından Dağıstan'da XIX ve XX asrın başlarında Animizm, Totemizm, Şamanizm gibi eski inançların yaygın olduğu bilinmektedir. İslam dininden öncesi Dağıstan'da Hıristiyan Yahudi ve Zerdüştlük dini yaşanılmıştır. İslam'dan önce bütün Kafkas kavimleri gibi Dağıstan halkları da dil, din, etnik yapı ve coğrafi bakımından birbirinden kopuk durumda idiler. Bu durum kavimler arasında şiddetli düşmanlıklara ve çatışmalara yol açıyordu. Yerli kavimlerin hemen tamamının Müslüman olmasıyla Dağıstan kavimleri arası etnik çalışmaları da ortadan kalkmıştır.⁵⁸

VI. Yüzyılda Hazarların hâkimiyetine giren Dağıstan, VIII. Yüzyılla birlikte ve Araplar vasıtasıyla İslam'la tanışmıştır. Bu tanışına ile birlikte İslam'la, bu güne kadar süregelen bir etkileşim süreci başlamıştır. Arap akınlarıyla İslamiyet, Dağıstan'a güneyden girmiş ve Lakların başkenti olan Gazi Kumuk şehrini üs edinerek yayılmıştır. Bu yayılma 10. yüzyılda tamamlanmış ve küçük gruplar dışında tüm Dağıstan Müslümanlaşmıştır. Ta-

⁵⁵ Tişkov; Filippova; Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar, s.16.

⁵⁶ İstoriya Dagestana; Tom II, s.338.

⁵⁷ İstoriya Dagestana; Tom II, s.346.

⁵⁸ A.G. Bulatova; Perejitki Domoneteistiçeskih Verovaniy Dagestana v načala IX-XX vv, s.96-97.

rihi sürece bakıldığında bağımsız siyasi oluşumlar olarak ise; Gazi Kumuklar (Laklar), Avarlar, Kaytaklar, Tabasaranlar, Lezgiler ve daha sonra bölgeye yerleşen Kumuk, Nogay, Azeri ve Terekemeler gibi Türk toplulukları görülmektedir. Bu oluşumlar kendilerine has yapılanmaları ile Dağıstan'a özgü özellikler taşımaktadır. Hanlık, utsimilik, şamhallık gibi yapılanmalar feodal dönemin özelliklerini içermelerinin yanı sıra, Dağıstan'ın toplumsal yapısının da motiflerini taşımışlardır. Bu gün ise bu halklar, bazı küçük problemler dışında Dağıstan Cumhuriyeti çatısı altında kültürel varlıklarını bağımsız bir şekilde sürdürmektedir.⁵⁹

3. Sosyo – Ekonomik Yapı

Dağıstan, her şeyden evvel mâden ve bilhassa petrol bakımından dünyanın en zengin bölgeleri içinde en başta gelmektedir. Hulasa Dağıstan'ın bütün ova kısımları tamamen petrol kaynaklarıyla doludur ve işler bir haldedir. Bu zengin ve mühim petrol madeninden başka gümüş, bakır, cıva, kükürt, kurşun, maden kömürü, tuz vesaire madenler de bulunmaktadır. Bilhassa şifalı maden suları bakımından da Dağıstan pek zengindir. Doğal kaynakları bakımından, tabiat ve iklim şartlarıyla önemli bir ekonomik potansiyele sahip olan Dağıstan'da, çinko, demir, filiz, petrol, gaz, mangan ve nehirlerinden elde edilen hidroelektrik enerjisi önemli doğal zenginlikler arasındadır. Ülkede inşaat malzemesi, kimya, petrol, cam ürünleri ve elektronik cihazlar alanında 250'yi aşkın fabrika bulunmaktadır.⁶⁰ Bu fabrikaların önemli bir kısmı Sovyet sisteminin çökmesiyle kapanmıştır. Birlik ülkeleri gibi Dağıstan'da da ekonomik kriz yaşanmış, bundan dolayı da sosyo-ekonomik ve kültürel sorunlarla birlikte işsizlik de artmıştır. Nüfusun büyük bölümü geçimini hayvancılık olmak üzere tarımdan ve çiftçilikten sağlamaktadır. Hazar Denizi kıyılarında balıkçılık önemli bir yer tutar. Hazar denizi sahilinde Kür, Solak, Samur ve Terek nehirleriyle bu nehirler arasındaki sahil bölgelerde balıkçılık son derece inkişaf etmiştir. Ayrıca balıkların havyarından ve konservesinden de büyük gelir temin edilmektedir. Dağıstan ekonomisi içinde sanayi temel sektör olarak yer almaktadır. Otuz civarında üretim kolunu içeren sanayi, esas itibariyle yerli hammadde ve enerji kaynaklarına dayanır. Ayrıca Dağıstan'da tarım, tarla ve bahçe bitkileri üretiminde yoğunlaşmaktadır. Tarla tarımında buğday, mısır, pirinç gibi tahıl ürünleri, teknik bitkiler ve

⁵⁹ http://www.kafkas.org.tr/bgkafkas/bukaf_dagistan.html [11.08.2005]

⁶⁰ Eldarov; Geografiya Dagestanskoy ASSR 7–8 Klâssa, s.218.

sebze çeşitleri yer almaktadır.⁶¹ En önemli sebze çeşitleri ise; domates, salatalık, lahana, patates, soğan ve sarımsaktır, tatlı biber, karpuz ve kavundur. Dağıstan ekonomisinin içinde hayvancılık da önemli bir yer tutmaktadır. Temel hayvancılık koyun yetiştiriciliğidir, ayrıca inek, keçi, tavuk ve domuz da beslenmektedir.

İşsiz olan insanların bir kısmı ticarete yönelmiştir. Ülkenin nüfusunun büyük kısmı üniversite ve yüksek okul mezunu olmasına rağmen yaşadıkları ekonomik krizden ve işsizlikten dolayı geçimlerini Rusya'nın çeşitli şehirlerinde vasıfsız işçi olarak sağlamaktadırlar. Dağıstan'ın etnik nüfus kadrosunun ayırıcı vasfı çok parçalı olmasıdır. Yeryüzünde bu kadar karışık etnik nüfus kadrosu olan Dağıstan gibi küçük toprak neredeyse zor bulunur.⁶² Tarih boyunca çeşitli kavimlerin göç yolları üzerinde bulunan Dağıstan önemli bir geçit yeri olduğu için muhtelif sebeplerle yurtlarını terk eden insanların bir kısmı buraya yerleşmiştir. Bu nedenle neredeyse her köy biri diğerinin anlamadığı lehçe ile konuşmaktadır.⁶³ Dağıstan'ın nüfusu yaklaşık 80 ayrı etnik gruptan oluşur. Bunlardan 32'si yerli halkıdır. Dağıstan'ın nüfusunu oluşturan bu etnik grup ve boyların çoğunluğu Kafkas, Türk ve İranlıdır.⁶⁴ Ayrıca Dağıstan'da miktarı az da olsa Rus, Ermeni, Yahudiler de vardır.⁶⁵ Ancak 90'lı yılların başlarında SSCB'nin dağılmasıyla Rusların büyük kısmı Rusya'ya çekildi ve önemli miktarda Yahudi İsrail'e göç etti.

B. Derbent Bölgesi

1.Tarihi Gelişimi

Derbent, Dağıstan'ın başkenti Mohaçkale'den sonra en büyük ve en önemli şehridir. Aynı zamanda dünyanın en eski şehirlerinden birisidir. Tarihinin 5000 yıldan daha geriyeye dayandığı belirtilmektedir.⁶⁶ Derbent, Kafkas sıra dağlarının Hazar Denizine en çok yaklaştığı yerde kurulmuş olup Avrasya ile Orta Doğu arasındaki tek geçit noktasıdır. Stratejik önemi büyük tarihi bir yerleşim merkezidir, bu yüzden birçok devlet tarafından istilaya uğratılmış ve yurt edinilmiştir.⁶⁷ Şehir bugüne kadar yirmiye yakın isim almış-

⁶¹ Özsoy; Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi, s.29–31.

⁶² Daniyalov; Kratkiy Kurs İstorii Dagestana, s.3.

⁶³ Daniyalov; Kratkiy Kurs İstorii Dagestana, s.5.

⁶⁴ İstoriya Dagestana; Tom II Glavnaya Redaksiya Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1968, s.338.

⁶⁵ Yahudilere Dağıstan'da "Cuhut" denilmektedir.

⁶⁶ Aleksandr Abakaroviç Kudrasev; "Derbentu 5000 let" Sovetskaya Rosiya, Moskva 1988, s.5.

⁶⁷ Çetin Pekacar; "Kavimler Kapısı Dağıstan'dan İzlenimler", Türk Kültürü Dergisi, Sayı 432 Yıl XXXVII, Nisan 1999, s.210.

tır.⁶⁸ Stratejik ve coğrafi konumuna uygunluğunu ifade edecek şekilde, Antik çağın Romalı ve Yunanlı tarihçileri şehre Hazar veya Arnavut Kapısı demişlerdir. Bizanslılar Tahkim (Takviye), Tzor, Araplar Bab'al-avbab (Kapılar Kapısı) veya Bab'al-hadid (Demir Kapı), Moğollar Kahulga (kapı), Türkler Demir Kapı, Ruslar Derben veya Jelezniye Vrota (Demir Kapı) isimlerini vermişlerdir. Bu günkü ismi Derbent Farsçadan alıntı olup "Kapalı Kapı", "Geçit", "Sınır Karakolu" anlamına gelmektedir.⁶⁹

Derbent Kafkasya'nın önemli geçit yollarından biri olması nedeniyle şehrin tarihi gelişmesinde büyük rol oynamış ve birkaç asır buralar kanlı savaşlara, ihtilaflara düşüş ve yükselişlere, inkişaf ve keşiflere sahne olmuştur. Bu da burada yaşayan halkta ve şehirde bağımsızlıklarını kazanana kadar çok ağır yaralar açmıştır.⁷⁰

Derbent tepesinin tarihi I.bin yılın başı ile II. bin yılın sonlarına dayanır. Şehrin çok eski kültür tabakalarında bulunmuş olan taş ve sırk evler bu devre aittir.⁷¹

VII. ve VIII. asırlarda Karadeniz ve Kafkasya steplerinde aniden faal bir surette göçlerin artması Yakın Doğu Kafkasya ve Derbent'in tarihi gelişiminde etkili olmuştur. I. ve III. Asırlarda bugünkü Azerbaycan ve Güney Dağıstan'ın olduğu topraklarda Kafkas Arnavutluğu isminde bir devlet meydana gelmişti ve Derbent I. asırda bu topraklar içinde bulunmaktaydı.⁷² Rusya Federasyonunun Azerbaycan'a giden yol üzerinde bulunan Derbent, defalarca istilalara uğramasına, yıkılmasına rağmen eski çehresini korumayı başarmıştır. Derbent'ti istila edenler arasında; Roma, Fars, Bizans, Arap Halifeliği, Hazar Kağanları, Selçuklular, Timur'un Devleti, Kızıl ordu, Safevi Devleti, Türk Sultanları ve diğer yabancıları sayabiliriz. Eski Derbent de şan ve muvaffakiyet arayan birçok ünlü batılı ortaçağ istilacılar olmuştur. Arap Halifeliğinin büyük başbuğları Mesleme ve Mervan, Selçuk Sultanlarının yüksek komutanları Can Tegin ve Yağma, Cengiz Hanın ünlü savaş arkadaşları Sabutay ve Cebe, Fatih Timur ve onun düşmanı Kızıl ordunun Hükümdarı Toktamış, Türk Sultanı Selim ve Selçuk Devletinin kurucusu Şah İsmail'dir. Kafkasya, Ön ve Orta Batı, Güney Batı Avrupa halklarının kaderlerinin değişmesinde Derbent'in rolü büyük olmuştur. Bu yüzden şehre ilgi fazladır. Antik çağın Yunan ve Roma yazarları Strabon (21 y), Pliniy Sekund Büyük(23–79 y), Gay Svetoniy (I.

⁶⁸ Kudrasev; "Derbentu 5000 let", s.7.

⁶⁹ Alkadari;"Asari Dağıstan", s.36.

⁷⁰ Kudrasev; "Derbentu 5000 let", s.13.

⁷¹ Kudrasev; "Derbentu 5000 let", s.14.

⁷² Kudrasev; "Derbentu 5000 let", s.16–17.

asır) defalarca kendi yazılarında Derbent'i anmışlardır.⁷³ Derbent, Orta Çağda Batılılar ile Araplar arasında geçen savaşlar sayesinde sadece Arap Halifelerinin Kafkasya'daki askeri ve stratejik kalesi değil aynı zamanda o bölgenin feodal şehri ve uluslar arası ticari ve zanaat merkezi haline gelmiştir. O dönemlerde Kaspiy (Hazar Denizi), ticareti meşhur Çin İpek Yolunu bile gölgede bırakmıştı. Dini seferler ise Derbent'e mübarek İslam Şöhreti kazandırmıştı. Bütün bunlar sayesinde Derbent İslam Dünyasının büyük tarih ve coğrafyacılarının dikkatini çekmiştir.⁷⁴ Derbent'e ilk İslam fetihleri Hz. Ömer zamanında Suraka bin Amr kumandasında başlıyor. Bundan önce Derbent Hazarların hâkimiyeti altındaydı.⁷⁵ Kuruluşu ilk çağlara kadar uzanan şehrin ilk yerleşim merkezi Calgan dağının denize bakan yamaçlarında bulunan ve her iki taraftan denize kadar uzanan surlarla çevrilmiş olan Derbent kalesidir.⁷⁶ Tarih boyunca müteahhitler tarafından onarılan ve oldukça müstahakken bir hale getirilen bu kalenin duvarları V. asırda Sasanilerin çarı Yezdigert II tarafından yaptırılmıştır. Hatta bazı kaynaklara göre bu duvarların çar Yezdigert II den daha önce İskender Zülkarney tarafından yaptırıldığı söylenilmektedir.⁷⁷ Çar Yezdigert II den sonra Kubat duvarları Tabasarana kadar genişletmiş, Kubat'tan sonra duvarları oğlu Anuşirvan yaptırmaya devam etmiştir.⁷⁸ Kubat ve Anuşirvan Fars'tan Kafkasya'ya çok sayıda kişi yerleştirmişler ve üç yüz altmış tane şehir kurmuşlardır. Günümüzdeki Dağıstan'ın kuzeyinde bulunan Tarki şehri (Semender) de Anuşirvan tarafından yaptırılmıştır. Bu şehri yaptırmasındaki amacı Derbent'i kuzeyden gelecek saldırılara karşı korumaktır.⁷⁹ Hz. Peygamber zamanında Derbent'te İslam dinini yaymak için Salman ve Rabia gönderilmiştir.⁸⁰ Bunlar aynı zamanda Derbent'in kırk tane cefakeşlerinin idarecileri idiler.⁸¹ Salman ve Rabia'dan sonra Müslim, Abdülaziz ve Abu Ubeyd'de Derbent'e İslam dinini yaymak için savaştılar.⁸² 733 – 34 yıllarında Derbent'te İslam'ı yaymak için yirmi dört bin askerle Abdulmelik'in oğlu Mesleme gelmiştir. Mesleme ilk gelişinde şehre düzen vermiş ikinci gelişinde de kaleyi restore etmiş ve surları denizin içine kadar uzatarak bütün şehri yeniden yaptırmıştır.

⁷³ Kudrasev; Drevniy Derbent, Nauka Moskva 1982, s.4.

⁷⁴ Kudrasev; Drevniy Derbent, s.5.

⁷⁵ Alkadari; "Asari Dağıstan", s.40.

⁷⁶ Pekacar; "Kavimler Kapısı Dağıstan'dan İzlenimler, s.210.

⁷⁷ Aktaşi; Derbent name, s.41.

⁷⁸ Aşurbeyli; Gosudarstvo Şirvanşahov, s.16.

⁷⁹ Aktaşi; Derbent name, s.43.

⁸⁰ Aktaşi; Derbent name, s.48.

⁸¹ Günümüzde bu cefakeşlerinin adları kırklar diye geçmekte, mezarları hala Derbent'te bulunmaktadır ve Müslümanlar için ibadet yeri durumundadır.

⁸² Aktaşi; Derbent name, s.51–56.

Halkın Müslüman olması içinde ilk adımları atmıştır.⁸³ Şehre Arap göçmenleri yerleştirerek şehri yedi mahalleye bölmüştür. Bunlar: Ürdün, Filistin, Şam, Humis, Kayserin, Cezire ve Musul'dur. Her mahallede bir tane camii yaptırmış ve bu camiiler dışında Cuma namazları için özel olarak " Cuma mescit " denilen büyük bir camii inşa etmiştir.⁸⁴ En eski İslami yapılardan olan bu cami günümüzde de ibadete açık bulunmaktadır. Mesleme aynı zamanda şehre altı tane kapı yaptırmıştır: Bunlar, *Bab al-muhadcir*, *Bab al- mektup*, *Bab al-humis*, *Bab al-kasir*, *Bab al- cihad*, *Bab al- aklama*'dır. Yedinci kapı denize çıkıyordu ve ismi *Bab al-küçüktü*.⁸⁵ Mesleme'den sonra gelen Derbent hükümdarlarını şöyle sıralayabiliriz: Asad ibn zafir ul-Muslime, Mervan ibn Muhammed, Yezid ibn Azad ibn Zafir Suleymi, Harun Raşit (Derbent'i yeniden inşa ettirmiştir), Hazfa ibn Umar, Haşim Mesis ibn Ceyun İbn Necim.⁸⁶ Bu hükümdarlardan sonra Derbent 902 – 903 yılları arasında Haşimilerin yönetimi altında kalmıştır. Haşimilerden sonra şehir otuz dört yıl Muhammed ibn Haşim İbn Suraka yönetimi altında kalmıştır. Daha sonra Muhammed ibn Ahmet, Leşkeri ibn Meymune ve Abdumelik bin Mansur Derbent'in yönetimine gelmişlerdir.⁸⁷ Derbent 944 tarihinde Şirvan şahların, 1136 – 1225 yılları arasında Selçuklu Türklerin sonra Azeri hanedanlığının ve 1239'da da Moğolların idaresi altına girmiştir.⁸⁸ XI-XIII. yüzyıllarda hüküm süren Kumanlar (Kıpçaklar) Dağıstan'a kadar sokularak Derbent bölgesinin Türkleşmesinde önemli rol oynamışlardır. Daha sonra sırasıyla İlhanlılar, Altın Ordu Hanlığı, Timurlular, Şirvan şahlar ve Saf eviler Dağıstan'a hâkim olmuşlardır.⁸⁹ 1598–1606 Derbent Türklerin hâkimiyeti altına girmiştir. Sonra Şah Abbas Türklerle yaptığı savaşı kazanarak şehri ele geçirmiş ve dört yüz aileyi buraya yerleştirmiştir.⁹⁰ XVI. yüzyıldan itibaren Dağıstan, Ruslarında ilgisini çekmeye başlamıştı ve Rus Çarı Büyük Petro, Rus tüccarlarının ölümlelerinden İranlıları sorumlu tutarak 1722 de İran'a karşı savaş açıp Derbent'i işgal etmiştir.⁹¹ Derbent'in Naibi İmam Kuli, şehrin anahtarlarını Petro'ya teslim etmiştir.⁹² Petro'nun ölümünden sonra Derbent'in yeni hükümdarı şehrin anahtarlarını

⁸³ Aktaşi; Derbent name, s.64.

⁸⁴ Sakinat Şihamedovna Gadjiyeva; Dagestanskiye Azerbaycansı, Vostoçnaya literatura, RAN Moskva 1999, s.31.

⁸⁵ Aktaşi; Derbent name, s.65.

⁸⁶ Aktaşi; Derbent name, s.69–71.

⁸⁷ Aktaşi; Derbent name, s.81.

⁸⁸ A. K. Kerimov; Moy Gorod Derbent, Nauka, Moskova 1994, s.7.

⁸⁹ Buniyatov; "Dağıstan", s.405.

⁹⁰ Kerimov; Moy Gorod Derbent, s.8.

⁹¹ Buniyatov; "Dağıstan", s.405.

⁹² Alkadari;"Asari Dağıstan", s.76.

Ekaterina'ya II vermiş ve kendi topraklarını Rusların idaresi altına almasını rica etmişti. Ekaterina II İran'la ilişkilerini gerginleştirmemek için Reşt Antlaşmasıyla Derbent'i İran'a bırakmıştır.⁹³ Derbent'in İran'a verilmesinden sonra Nadir Şahın kanlı istila devri başlıyor, 1741 yılında Nadir Şah Dağlılar tarafından hezimete uğratılır ve Derbent'ten (Dağıstan'dan) çekilmek zorunda kalır. Bir Saray komplosu ile Nadir Şah öldürülünce hâkimiyeti sona erer.⁹⁴ Derbent Derebeylikler merkezi haline gelir. Doğu Kafkasya'nın en güçlü derebeylerinden biri olan Fetali Han Kubinski Derbent'i ele geçirip Kaytah Hanın kız kardeşi ile evlenir ve şehrin hükümdarlığını karısına verir.⁹⁵ Fetali Handan sonra Derbent'in hâkimiyeti Şihali Hana geçer.⁹⁶ 1747 den sonra Ruslar bütün Dağıstan'da nüfuz kazanmaya başladılar. Yüz yıl boyunca Dağıstan İmamları İmam Mansur, Gazi Muhammed, Hamzat Bey, Şeyh Şamil Ruslara karşı savaştılar. 1812 yılında Ruslarla İranlılar arasında imzalanan Gülistan Antlaşması ile Dağıstan Ruslar tarafından ilhak edildi.⁹⁷

2. Kültürel Yapı

Kültür bir insan topluluğunun kendi tarihi gelişmesi hususunda sahip olduğu şuurdur. Bunun için de kültür, bir insan topluluğunun sadece belirli bir dönemiyle sınırlandırılmaz.⁹⁸ Kültür, bir milleti millet yapan şeydir, yani dünya görüşüdür, bir medeniyetin tabiatı dizginlemek için kullandığı her türlü vasıta.⁹⁹ Bir milletin kültürü, onun bütün fertlerinin sahip olduğu hadiseleri karşılayan duyuş şekilleriyle, bütün tarihi içinde meydana getirdiği değer hükümleridir.¹⁰⁰ Birçok defa el değiştiren Derbent'de halkın daha ortaçağlarda Arap hâkimiyeti sırasında Türkçe konuştuğu bilinmektedir. İstahriye göre XI ve X yüzyıllarda şehir halkı Hazar Türkçesi ve diğer bazı lehçeleri konuşuyordu. XIX yüzyılın ortalarında Derbent'e gelen İ.N. Berezin, Türk lehçelerinden birinin(Azeri Türkçesi) şehirde hâkim olduğunu yazar. Burada daha eski asırlarda özel bir Fars lehçesini konuşan Yahudilerinde bulunduğu bilinmektedir.¹⁰¹ Çalışmamızın önceki kısmında anlattığımız gibi Derbent, Dağıstan'ın ikinci önemli ve büyük şehridir. 100

⁹³ Buniyatov; "Dağıstan", s.405.

⁹⁴ Alkadari;"Asari Dağıstan", s.80.

⁹⁵ Kerimov; Moy Gorod Derbent, s.13.

⁹⁶ Alkadari;"Asari Dağıstan", s.119.

⁹⁷ Şihsaidov; Raskazı Po İstorii Dagestana, s.84.

⁹⁸ Mustafa E.Erkali; Sosyoloji, Der Yayınları, İstanbul 1996, s.133.

⁹⁹ Cemil Meriç; Sosyoloji Notları ve Konferansları, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s.305.

¹⁰⁰ Nurettin Topçu; Kültür ve Medeniyet, Hareket Yayınları, İstanbul 1970, s.10.

¹⁰¹ Salih Muhammedoğlu Alıyev;"Derbent", TDV İslam Ansiklopedisi, C.9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s.165.

binden fazla olan şehir nüfusunun büyük kısmını Azeriler oluşturmaktadır. Bu Azerilerin bir kısmının Türk olduğu ve Stalin zamanında kimlik belgelerindeki Türk lafzının değiştirilerek Azeri yazıldıkları, Türk ibaresinin yer aldığı eski kimlik belgesinin hala mevcut olduğu, bizzat kendileri tarafından ifade edilmektedir. Şehirde ve etrafında çok sayıda tarihi eser bulunmaktadır. Şehrin dağ yamacında Sasaniler tarafından inşa edilmiş olan ve bugünde sapa sağlam ayakta duran kale şehre büyümlü bir tarih zenginliğı kazandırmaktadır.¹⁰² Kalenin iki yanından denize kadar genişliğı 2 ile 4, yüksekliğı 13 ile 20 metre tutan surlar uzanır. Surların önemli bir kısmı, 8 kapısı, 30 kulesi ve mazgallarıyla birlikte halen sağlamdır. Şehrin asıl eski kısmı bu surların içerisinde yer almakla beraber günümüzde şehir, surların dışına yayılmıştır.¹⁰³

Surların toplam uzunluğı 700 metredir, bütün kalenin yüzölçümü ise 4,5 hektardan ibarettir. Kalenin şehir çıkan iki kapısı bulunmaktadır. En eski İslam-i yapılarından Cuma-mescit, hicri 115 (m.733) yılında inşa edilmiş olup günümüzde de ibadete açık bulunmaktadır.¹⁰⁴ Derbent çok çeşitli bir nüfusa sahip olmasına rağmen bütün milletler kendi aralarında barış içinde yaşamaktadırlar. Kendi aralarında kız alıp vermekte, akrabalık ve komşuluk ilişkileri samimi bir biçimde sürdürülmekte, maddi ve manevi dayanışma belli düzeyde de olsa sürmektedir.

3. Sosyo-Ekonomik Yapı

Araştırma bölgemizin rölyef arazi yapısı kısmen düzlük olup kısmen de dağ eteklerinden oluşmaktadır. Bölgenin doğu kısmı Hazar denizi kıyısından ve Primorsk çukurunun bir bölümünden, doğudan batıya doğru olan kısmı ise çalılık ve ormanlarla kaplı dağ ve dağ eteklerinden oluşmaktadır. Bu topraklardan doğudan batıya doğru olmak üzere Rubas, Gülgeri çayı, Ulu çay ve Darvağ çayı geçmektedir. Kaynağını dağlardan alan Rubas Ulu Çay Gülgeri çayı sularını Hazar denizine dökmektedirler.¹⁰⁵ Derbent bölgesinin toprakları açık kestane rengindedir. Bölgenin çoğunluğı kum, kil ve çok az bölgede de kumlu topraklardan oluşmaktadır. Hazar denizinin dar bir kıyı şeridinde sahra bitkileri de görülmektedir. Bunlar uzun ömürlü Pelin ve söğüt gibi ağaçların yanında

¹⁰² Kerimov; Moy Gorod Derbent, s.3.

¹⁰³ Kerimov; Moy Gorod Derbent, s.7.

¹⁰⁴ Kerimov; Moy Gorod Derbent, s.15.

¹⁰⁵ Gadjiyeva; Dagestanskiye Azerbaycansı, s.6.

kısa ömür olan çalılardan ve dikenlilerden oluşmaktadır. Bu bölge çok eskiden beri kışlık yayla olarak kullanılmaktadır. Bölgenin kuzeyinde Ulu meşe adıyla tanınmakta olan büyük bir orman bulunmaktadır. Bölgenin hayvanat âlemi oldukça çeşitli ve değişiktir.¹⁰⁶ Bu bölgenin iklim yapısında da çeşitlilik görülmektedir. Genelde kuru bir iklim yapısı olmasına rağmen bazı yerlerde sup tropikal iklim görülmektedir. Kar nadiren yağar yağınca da uzun süre kalmaz ve erir. Balıkçılık geçim hayatında eskiden beri önemli bir yer tutmuştur. Yeraltı kaynaklarından en önemlileri ise petrol, doğalgaz ve yemeklik tuzdur. İnşaat malzemelerinden olan kireçtaşı, kum ve kerestelik ağaç bakımından da zenginlik göstermektedir.¹⁰⁷ Bölgenin sanayice çok çeşitlilik ve zenginlik göstermesinin sebebi bu yeraltı ve yer üstü zenginliklerini göstermek yanlış olmaz.¹⁰⁸ Sanayi bakımından Derbent'te çok büyük işletmeler ve fabrikalar bulunmaktadır; "Cila makine fabrikası", "Halı birleştirme kombinası", "Eelektrosignal" ve "Radyoelement", "Konyak ve Konserve" fabrikası, "Hazır giyim" atölye ve fabrikaları, "Dinamo" fabrikası, süt ve gıda fabrikaları, et ve ekmek fabrikaları, lokomotif deposu ve büyük cam fabrikasını sayabiliriz.¹⁰⁹ Bölge halkının başlıca geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Özellikle tahıl, domates, biber, lahana, patlıcan, soğan, patates ve üzüm yetiştirilip pazarlanmaktadır. Geniş ve düz arazi yapısıyla, verimli ve sulak toprakları olduğu için Derbent bölgesinin sosyo-ekonomik yaşamında tarım önemli yer tutmaktadır. Bu özellik köylerden şehirlere göç edenlerin köyleriyle olan bağlarını koparmamaktadır.¹¹⁰

C. Terekeme Türkleri

1. Tarihsel Gelişimi

Terekeme Türklerinin kökeni ve Güney Dağıstan'a yerleşmeleri hakkında kaynaklarda ayrıntılı bir bilgiye rastlanmamaktadır. Güney Dağıstan'ın Türk dili konuşan bütün diğer halkları gibi Dağıstan Terekeme Türklerinin de tarihi Azerbaycan'ın tarihsel gelişimiyle bağlantılıdır.¹¹¹ XI. asrın ortalarında kurulan Selçuklu Devleti bu bölgede geniş bir alana yayıldı. Burada Oğuzlar daha önce hiçbir topluluğun yapmadığı ölçüde İsla-

¹⁰⁶ Gadjiyeva; Dagestanskiye Azerbaycansı, s.6.

¹⁰⁷ Gadjiyeva; Dagestanskiye Azerbaycansı, s.7.

¹⁰⁸ Gadjiyeva; Dagestanskiye Azerbaycansı, s.7.

¹⁰⁹ Gadjiyeva; Dagestanskiye Azerbaycansı, s.7.

¹¹⁰ Gadjiyeva; Dagestanskiye Azerbaycansı, s.8.

¹¹¹ Sakinat Şihamedovna Gadjiyeva; Dagestanskiye Terekemensı, XIX – Naçalo XX v. , Nauka, Moskova 1990, s.8.

miyet'in gelişmesine katkıda bulundu.¹¹² Tarihçiler, Azerbaycan'ın toplumsal yapısının oluşumunda Türklerin rolünü göz önünde tutarak etkili olan üç Türk boyundan söz etmektedirler. Bunlar Hunlar, Hazarlar, Selçuklular (oğuzlar) dır. Derbent'in sosyal yapısının oluşumunda ise Kıpçakların etkisi büyüktür.¹¹³ "Terekeme" teriminin Türkmen dil yapısından geldiği bilinmektedir. E.G. Agadjanova göre XI asırda "Türkmen" ismi İslam'ı kabul eden Oğuzlara verilmekteydi. Terekeme kelimesi Azerbaycan'da göçebe anlamında kullanılmaktaydı. Terekeme Türklerinin Dağıstan'a ne zaman göç ettikleri hakkında çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Azerbaycan tarihçisi Abbas-Kuli-Ağa Bakihanov'a göre Terekeme Türklerinin Dağıstan'a göç etmeleri XVI asra kadar uzanmaktadır.¹¹⁴ Dağıstanlı tarihçi Devlet-Mirza Şihaliyev'e göre Terekemeler Nadir Şah'ın seferleri zamanında Güney Dağıstan'a yerleşmişlerdir. Bazı bilgilerde Terekemelerin Fars asıllı oldukları belirtilmektedir.¹¹⁵ Öte yandan Terekemelerin yaşadığı topraklarda XVI asra ait hiçbir anıt da bulunamamıştır. En eski mezar anıtı ise 1728 yılına aittir.¹¹⁶ Terekeme Türkleri açısından XI asrın ortalarında kurulan Selçuklu Devleti, büyük önem taşımaktadır. Zira büyük topraklara sahip olan Selçuklular aynı zamanda bütün Müslüman dünyası için de önemli bir devlet görünümündedir.¹¹⁷ Türklerin Derbent'e ve Terekeme bölgesine yerleşmelerinde bir Türk boyu olan Kıpçakların da rolü büyüktür. Günümüzde Derbent de yaşamakta olan halk arasındaki Türk boylarını ise şöyle sıralayabiliriz: Şah İsmail zamanında 1509 yılında Tebriz şehrinde göç eden Karamanlılar, Nadir Şah zamanında 1741 yılında gelmiş olan Kurçiler, Terekemeler, Türkmen asıllılar, Padarlılar, Karaganlılar, Deliçobanlılar, Araplar ve Maragalılardır. Terekeme toplumu diğer bazı etnik gurupları da içine almaktadır. Mesela Tatların ve Deliçobanlılar köylerinin Kayı Boyundan olduğu sanılmaktadır.¹¹⁸ Son yıllarda köy ve köylü toplumlarıyla yapılan çeşitli araştırmacıların ortaya çıkardığı ilginç bir gerçekte, bu küçük grupların son derece bir birlerinden farklı oluşudur. Köy toplumları ile yapılan stratejik araştırmalar sosyal ilimlerin temel konulardan biri olan sosyal yapı incelemelerinin bir parçasıdır. Köy toplumlarının giderek değişeceği ve yok olacağını bir an kabul etsek dahi, sosyal yapı ile ilgili çalışmalar küçük ya da büyük toplumlarla ilişkili olarak daima akademik

¹¹² Gadjiyeva; Dagestanskiye Azerbaycansı, s.32.

¹¹³ Gadjiyeva; Dagestanskiye Azerbaycansı, s.38.

¹¹⁴ Gadjiyeva; Dagestanskiye Terekemensı, s.9.

¹¹⁵ Gadjiyeva; Dagestanskiye Terekemensı, s.11-12.

¹¹⁶ Gadjiyeva; Dagestanskiye Terekemensı, s.12.

¹¹⁷ Gadjiyeva; Dagestanskiye Azerbaycansı, s.2.

¹¹⁸ Gadjiyeva; Dagestanskiye Azerbaycansı, s.2.

ilginin merkezi olacaktır.¹¹⁹ Bizde araştırmamızın önemli kısmını kapsayan bu alışmamızda Derbent bölgesinde bulunan Terekeme köylerinin dini, sosyal ve kültürel hayatı hakkında bilgi vermeye çalışacağız. Yaşlı Terekemelilerin anlattıklarına göre, Terekeme bölgesi önceden 12 köyden oluştuğu için “12 Para (parça) Terekeme” denmekteydi. Bunlar; Berekey, Velikent, Cimikent, Deliçoban, Padar, Karadağlı, Tatlar, UluTerkeme, Selik, şahbazkent-Mehrej kent ve şebede’dir. şebede ve şahbazkent-Mehrej kent sakinleri, Terekeme yaşlılarının söylediklerine göre olumsuz evre koşulları ve yaşama şartlarının güçlüğü nedeni ile başka yerlere göç etmişlerdir. Başka topluluklarla birlikte Terekemelilerin de bulunduğu Kala köyünün ne zaman oluştuğuna dair tam bir bilgi yoktur. Toplam 10 köyü bulunan Terekemenin genel nüfusu bugün 18.407 civarındadır. Terekemeye ait olan bu 10 köyle ilgili ayrıntılı bilgi aşağıda verilmeye çalışılacaktır. Köylerin nüfus yapısı ile ilgili toplanan verilerde nüfusu oluşturan yaş kategorileri belirlenmiş yaşlar olarak alınamamış, muhtarlıkların kendi oluşturdukları ölçüler esas alınmıştır. Bu yaş kategorileri ise belli yaş gruplarını ifade eden sayılar değil de, “ocuk”, genç”, “orta yaş” gibi belli dönemlerle özdeşleşmektedir.

Padar Köyü: Terekemenin bir köyü olup nüfusu 1901 kişiden oluşmaktadır. Bütün Terekemenin olduğu gibi Padar köyünün geçmişi hakkında da sağlıklı bir bilgi bulunmamaktadır. Mezarlıkta bulunan en eski mezar taşı 1400 yılına aittir. Köyün eski adı Atabey’dir. Padar ismine Azerbaycan’da sık rastlanmaktadır. Bu yüzde halk arasında Padar köyünde yaşayanların Azeri olduğuna dair söylentiler vardır. Köyde Tabasaran ve Dargi toplulukları da bulunmaktadır. Fakat bunların büyük kısmı Türk dilini konuşmaktadır.¹²⁰

Tablo 2: Padar Köyünün Nüfus Yapısı

<i>Nüfus Yapısı</i>	<i>Sayı</i>
ocuk	226
İlk-Orta ve Lise ğrenci	379
Üniversite ğrencisi	45
Emekli	146
Dul Kadın	8
Dul Erkek	3
Boşanmış	20

¹¹⁹ Nephane Saran, “Antropoloji ve Köy Toplulukları”, Sosyoloji Konferansları Dergisi, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1974, s.82.

¹²⁰ Padar Köyü hakkındaki bilgilerin kaynakları, şahperi İsrailova, 65; Bahar Nazirova, 46.

Velikent Köyü: Terekeme köylerinin içinde en büyük olanıdır. Nüfusu 3701dir. Köyün eski ismi Şahbazkent-Mehrej kentmiş. Köy, yeni ismini kurucusu olan bir kişinin isminden almıştır ki o kişinin ismi Veli'dir. Velikentliler kendilerini nesil ve dil olarak Azeri saymaktadır.¹²¹

Tablo 3: Velikent'in Nüfus Yapısı

<i>Nüfus Yapısı</i>	<i>Sayı</i>
Çocuk	374
Genç	621
Orta yaş	730
Kadın	1941
Erkek	1760
Dul kadın	40
Dul erkek	3
Boşanmış	50

Tatlar Köyü: Köyün ismi iki anlama gelmektedir. Birincisi Kumuk Türkçesi'nden "tatlı", ikincisi de "Tat" kabilesinden gelmektedir. Nüfusu 1200 kişi olan Tatlar köyünün eski mezarlığında arkeolojik kazılarında oturmuş halde gömülen cesetler bulunmuştur. Bu yüzden köyün aslının nereden geldiği bilinmemektedir. Köyün çok yakınından eski ismi Buvan olan Ulu çay nehri akmaktadır.¹²²

Karadağlı Köyü: Köyün nüfusu 780'dir. Padar ismi gibi Karadağlı ismine de Azerbaycan'da çok rastlanmaktadır. Çok eskiden Azerbaycan'da bir göçebe Türk Uruğu varmış Karadağlı Köyünün bu kabile ile bir bağı olduğu söylenmektedir. Köylülerin anlattığına göre Karadağlı adı, Ankara'ya yakın olan Karadağ Dağından alınmış olabileceği ifade edilmektedir. Yaşlı Terekemelilerin söylediklerine göre Karadağlılar Karadağ denilen bir yerden gelmektedirler ama bu yerin nerede olduğu bilinmemektedir. Köyün eski mezarlığında tarihi belirlenemeyen çok eski mezar taşları bulunmaktadır. Köy sakinlerine göre bu mezarlık Hıristiyanlara aittir.¹²³ Karadağlı ve Tatlar köylerinin muhtarlığı aynı olduğundan köylerin nüfus yapısı da ortak olarak verilmektedir.

¹²¹ Velikent Köyü hakkındaki bilgilerin kaynakları, Nizam Amiraliev, 69; Arazxan Gereyhanov 41.

¹²² Tatlar Köyü hakkındaki bilgilerin kaynakları, Zilfikar Balaev, 65d; Acekız Balayeva, 65; Selmi Oudjeva, 58; Atikat Gadjiyeva, 24; Ceyran Muslimova, 34; Elmaya Abdullayeva, 24; Gence İsmailova, 27; Nashanım Balayeva, 39.

¹²³ Karadağlı köyü hakkındaki bilgi kaynakları, Abdulmecid Rasulov, 47; Balahanım İsayeva, 58.

Tablo 4: Tatlar ve Karadağlı Köylerinin Nüfus Yapısı

<i>Nüfus Yapısı</i>	<i>Sayı</i>
Çocuk (0–12)	93
Genç (13–30)	290
Yaşlı nüfus (31 ve üstü)	189

Salik Köyü: Köyün sakinleri Azerbaycan'ın Şirvan ve Kuba şehirlerinden göç etmişlerdir. Köyün çıkışında bulunan mezarlığın bu köyde oturan bir sülaleye aid olduğu söylenilmektedir. Ayrıca bu sülalenin Muhammed peygamberin soyundan olduğu söylenilmektedir. Salik köyünün nüfusu 1724 kişiden ibarettir.

Tablo 5: Salik Köyünün Nüfus Yapısı

<i>Nüfus Yapısı</i>	<i>Sayı</i>
Çocuk	450
Genç Yaş Grubu	750
Üniversite Öğrencisi	45
Orta Yaş	325
Yaşlı	237
Dul Kadın	12
Dul Erkek	5
Boşanmış	15

Berekey Köyü; Köyün ismi tarihi bilgilere göre Cengiz Hanın torunu ve aynı zamanda da ünlü Moğol Başbuğu olan Berkayla bir bağlantısı olduğu söylenmektedir. XIII. asırda Dağıstan'ın bazı bölgeleri Moğolların elinde bulunmaktaydı. Kızıl Orda'nın ve Hulagit devletinin sınırları Terekeme bölgesinden geçmekte idi. 1262 yılında Berkayda Hulagitlerle savaşmış ve günümüzdeki Berekey köyünün bulunduğu topraklar da Berkayın himayesi altında idi. Berekey köyünün nüfusu 3010 dur.¹²⁴

Tablo 6: Berekey Köyünün Nüfus Yapısı

<i>Nüfus Yapısı</i>	<i>Sayı</i>
Çocuk	732
Orta yaş	1362
Yaşlı	80
Dul Kadın	35
Dul Erkek	12
Boşanmış	5

¹²⁴ Gadjiyeva; Dagestanskiye Terekemensi, s.19.

Kala Köyü: Eski ismi Hanmagomedkaladır. Kala köyü Fet-Ali Han tarafından kurulmuştur. Dayısına küsmüş olan cesur Magomed Hanı Fet-Ali Han çeşitli sebeplerle ve hediyelerle kendisine bağlamış ve Derbendin 20 verst (eski bir uzaklık ölçüsü) kuzeyinde Magomed Han için kale yaptırmıştır. Bu kaleye Kuba'dan 200 aile yerleştirmiştir. Günümüzde ise Kala, Terekeme bölgesinin en karmaşık nüfusa sahip olan beldesidir. Kala köyünün nüfusu 1470'dir.

Tablo 7: Kala Köyünün Nüfus Yapısı

<i>Nüfus Yapısı</i>	<i>Sayı</i>
Çocuk	414
Genç	210
Orta yaş	316
Yaşlı	256
Dul Kadın	7
Dul Erkek	15
Boşanmış	5

Deliçoban Köyü: Nüfusu 2100 dür. Köyün eski ismi Şebede, eski yeri de Tatlar köyünün kuzeyinde bulunmaktaydı. Sonradan doğal ve coğrafi koşullar nedeniyle Berekey köyünün yakınlarına göç etmişlerdir. Deliçoban köyünün Orta Asya Oğuz Türklerinden olduğu bilinmektedir.¹²⁵

Tablo 8: Deliçoban Köyünün Nüfus Yapısı

<i>Nüfus Yapısı</i>	<i>Sayı</i>
Çocuk	900
Genç	350
İlkokul, Ortaokul, lise	642
Yaşlı	240
Dul Kadın	8
Dul Erkek	3
Boşanmış	15

Cemikent Köyü: nüfusu 2371 kişidir, yüzölçümü 16m/2. Derbent Terekeme bölgesinin kuzey sınırındadır. Köyün yaşlıları kurucusunun Cimi adında biri olduğunu söylemektedirler.

Tablo 9: Cemikent Köyünün Nüfus Yapısı

¹²⁵ Deliçoban köyü hakkındaki bilgi kaynakları, Milayim Aliyeva,(t.y.); Abdulhamid Suleymanov, 59; Zemine Novruzova, 37; İdris Hovruzbekov, 36; Saybethanım Kerimova, 46; Lyudmila Medjidova, 35.

<i>Nüfus Yapısı</i>	<i>Sayı</i>
Çocuk	712
Genç	1268
Yaşlı	391
Dul Kadın	8
Dul Erkek	1
Boşanmış	15

Uluterekeme Köyü: Köyün geçmişi hakkında köylüler hiçbir bilgiye sahip olmadıklarını belirtmişlerdir. Cemi kent köyünün karşı tarafında bulunmakta olan Uluterekeme köyünün nüfusu 1350 kişidir. Başlangıçta bütün Terekemeliler nüfus kayıtlarında Türk olarak geçmekteydi. Bütün Terekeme köylerinin yerleşim merkezleri Rusya-Azerbaycan otobanının yakınlarındadır. Aynı zamanda Hazar Denizi kıyılarında yer almaktadır.

Tablo 10: Uluterekeme Köyünün Nüfus Yapısı

Nüfus Yapısı	Sayı
Çocuk	250
Genç	517
Orta ve ileri yaş grubu	583
Dul Kadın	6
Dul Erkek	5
Boşanmış	8

Genelde Türkler gittikleri yerlerde kabile adıyla veya reislerinin ya da yeni yerleştikleri alanların adlarıyla anılmışlardır. Bu adlardan zamanla çoğunun telaffuz şekilleri değişmiş, yerleştikleri alanlarda eski veya kendileri tarafından verilmiş yeni adlarla anılan kabileler bulunduğu gibi, ilk adları asırlar içinde değişerek başka adları da almıştır.¹²⁶ Yurtlarından ayrılan Türkler gittikleri ve yerleştikleri bölgelerde yerli halkla karışmalarının yanı sıra, birlikte yaşadıkları yeni toplulukların siyasi ve sosyal etkinlikleri altında yeni özellikler kazanmışlar, hatta bazı farklı adlarla anılmaya başlamışlardır. Bu süreçte dikkati çeken nokta, Türklerin ana dillerini kaybetmekte veya yerli dillere az-çok oranda karıştırmakta gösterdikleri sürat olmuştur.¹²⁷

¹²⁶ Türk Tarihinin Ana Hatları, Kaynak Yayınları 187, İstanbul 1996, s.65.

¹²⁷ Türk Tarihinin Ana Hatları, s.66.

2. Kültürel Yapı

“Her toplumun sürekliliği için aile, vazgeçilmez bir unsurdur. Ayrıca aile, sosyal müesseselerin bütünleşmesinde temel rol oynamaktadır. Aynı zamanda aile, yapı olarak zamanla değişmeye uğramış olmasına rağmen toplum hayatında vazgeçilmeyen alternatifi olmayan bir sosyal müessesedir.”¹²⁸ “Aile çok genel bir kelimedir ve benzeri toplumsal kurumlar gibi her türlü toplumsal olayın etkisine açıktır. Ailenin oluşumunda insani olan doğal niteliklerin yanı sıra kültürel etmenlerinde en az berikler kadar önemli olduğu hatırlanmalıdır.”¹²⁹ Derbent ve Terekeme bölgesinin aile yapısı Türkiye’nin aile yapısına kökte çok benzemektedir. Derbent şehrinde ve Terekeme köylerinde aile fertleri evleninceye kadar kültürleri gereğince ailesi ile aynı evin içinde yaşamaktadırlar. Çocuklar ilk kültürel yapısı ve eğitimini aile içinde almaktadırlar.

Terekeme aile yapısına göre büyüklere saygı, misafirperverlikten sonra çok önem verilen bir adettir. Büyüklere saygı göstermek mukaddes bir görev olarak kabul edilmektedir. Hiç bir meclis ve toplantı büyükler olmadan yapılmamaktadır.

Aile içi eğitim büyüklerin kontrolündedir, büyüklerden biri odaya girdiğinde küçükler mutlaka ayağa kalkıp yer gösterirler, yemeğe de büyükler başlamadan başlanılmaz. Terekeme kültüründe büyükler değerli bir akıl kaynağı sayılmaktadırlar zor ve kritik durumlarda onlardan daima tavsiye istenir. Bunun dışında evlenen aile fertleri eğer hazırda evleri yoksa evleri yapılmaya kadar anne ve babası ile oturmaktadırlar. Türkiye de olduğu gibi Terekeme kültüründe görücü usulü evlilikler yok denecek kadar azdır. Eğitim seviyesinin yükselmesinden kaynaklanan ekonomik bağımsızlık baba otoritesini yıkmış çok ciddi konular ve saygı dışında büyüklere bağımlılık azalmış durumdadır. Eskiden düğünleri anne baba ve büyükler yaparken günümüzde ekonomik güçleri elinde bulduran gençler kendi düğünlerini kendileri yapabilecek hale gelmişlerdir. Aile büyüklerinin karar vermelerine olan güven azalmasına rağmen aile büyüğüdür ilkesiyle büyüklere hürmet etmek halk arasında kültürel bir gereklilik olarak devam etmektedir. Gelişen ve genişleyen toplumun ekonomik yapısı da aynı zamanda azalmış, bu durum akrabalık ilişkilerine de yansımış sık sık görüşen ve yardımlaşan akrabaların görüşme ve yardımlaşma yoğunlukları azalmıştır. “Eğitim, toplumsal hayata henüz hazır olmayanlara yetişkin kuşaklar tarafından uygulanan bir etkidir. Eğitimin amacı çocukta ya da bireyde hem bir bütün olarak siyasal toplumun, hem de bireyin bağlı olduğu iş çevresi-

¹²⁸ Erkal; Sosyoloji, s.93-94.

¹²⁹ İsmail Doğan; Sosyoloji, Kavramlar ve Sorunlar, Sistem Yayıncılık, İstanbul 1998, s.93.

nin kendinden istediği belirli sayıda fiziksel, entelektüel ve moral yetenekleri meydana getirmek ve geliştirmektir.”¹³⁰ Derbentte ve Terekeme bölgesinde eğitim ve öğretim ilk üç yıl mahalli dillerde, üçüncü sınıftan sonra ise Rusça olarak yapılmaktadır. Eğitim tek tip bir sistem ve ders programına dayanmaktadır. Sovyetler birliğinde eğitime büyük önem verildiğinden bölgede eğitim oranı (okuryazarlık) genelde % 99 ulaşmaktadır. Halkın % 40 üniversite mevzunudur.¹³¹ Araştırma alanımızda ileri yaş grubuna bakacak olursa ilköğretim görmeyen veya tamamlamadan ayrılmış olan kadınların oranı erkeklerden daha yüksektir. Bunun sebebi ise o zamanlar kadınların evlilik hayatına erken başlamalarına bağlamak mümkündür. Günümüzde ise eğitim seviyesine bakacak olursak yıllar geçtikçe toplumun eğitim seviyesi de yükselmektedir. Az bilgi sahibi olanların oranı yaş seviyesi düştükçe azalmakta, buna karşılık yaş seviyesi düştükçe orta ve yüksek öğretim yoğunluğu artmaktadır. Bunun, nedeni zaman geçtikçe toplumun eğitime gittikçe daha fazla yönelmesidir. Eğitim Rusça olduğu için Rusça bilmeyen yoktur. Zaten farklı ırklara mensup halkların bir arada yaşadığı için ortak anlaşma dili de Rusçadır. Yirmi yaşın altındaki gençlerden ana dilini doğru düzgün konuşamayanların sayısı oldukça fazladır. Üniversite mevzunu olmak kariyer yapmaktan ziyade prestij meselesi olduğu için liseden sonra mutlaka üniversiteye gidilmektedir fakat bu prestiji elde etmek bile belli bir maddi güce dayanmaktadır. Bütün Dağıstan’da olduğu gibi Terekeme bölgesinde de Sovyet Sisteminde topluma kendi orijinal kültürü sosyalist çerçevesinde tanıtılmıştır. Dağıstan kültürü dersleri haftada bir saat olmak şartıyla verilmekteydi. Sovyet sisteminin dağılmasıyla bütün Dağıstan’da eğitime daha fazla özen gösterilmeye başlanmıştır. Son yıllarda ülkede çok sayıda özel yüksek okulları açılmıştır. Günümüzde Derbent’te bir tane kolej, ziraat teknikum, DGU’ un şubesi, Derbent sanat ve kültür üniversitesi, uluslar arası “Yujdag”(güney Dağıstan) üniversitesi, Moskova üniversitesi şubesi, Moskova istatistik iktisadi bilimler fakültesi, Derbent pedagoji okulu, Derbent hemşire okulu, Derbent müzik okulu gibi yüksek öğretim kurulları faaliyet görmektedirler. “Din kul ile Tanrı arasında gerçekleşen iletişimin kulun hayatındaki tezahürüdür. Sosyoloji, dine, “kutsalın cemiyet hayatındaki tecrübesi”olarak bakar. “Din aşkın varlığa bağlanma ve buna ait inancın gerektirdiği düşünce ve uygulamaların bütünü; bir inanç, ibadet ve ahlak sistemidir.” Parsons’a göre “Din, kâinatta insanın yeri, insanın diğerleriyle ilişkisi, çevresi ve diğer insanlarla ilişkilere bağlı olarak arzu

¹³⁰ Doğan; Sosyoloji Kavram ve Sorunlar, s.153.

¹³¹ Özsoy; Dağıstan’ın Sosyo-ekonomik Tarihi, s.269.

edilir olan ve olmayan şeyler hakkında geliştirilen ve gerçekleştirilen bir anlayıştır.”¹³² Çok az sayıda bulunan Ruslar ve Yahudiler hariç halkın tamamı Müslüman’dır. Yetmiş yıllık din karşıtı bir uygulamaya rağmen bugün hala Arapça bilen insanlara rastlanması, yeni açılan orta ve yüksek öğrenim kurumlarında Arap dili ve Edebiyat bölümlerine büyük bir rağbet gösterilmektedir. Sovyet döneminde camilerin tamamına yakını kapalı durumdaydı, günümüzde ise mevcut camii ve mescitlerin hepsi tamir edilerek açılmış ve yenileri yapılmıştır. Halk Türbe ve yatırlara çok önem vermekte, onları ziyaret edip adak kurbanları kesip çeşitli dileklerde bulunuyorlar. Dini inancında halk çok samimi, kimse inançsızlığını açıkça beyan etmiyor, düzenli olarak namaz kılanların sayısı oldukça fazladır kılmayanlarda inançları açısından bunun eksikliğini kabul ediyor ve bir gün namaza başlamak istiyorlar. Allah’a küfür ve isyan konusunda halk çok hassas ve dikkatli davranıyorlar bir işe başlarken Allah’ın adıyla başlamak ve bitiminde şükretmek asıldır. Diğer iman esasları konusunda da genel tutum şöyledir; meleklerle iman konusunda halkın çoğu doğru bilgiye sahip değildir dört büyük meleği ve kıramen kâti-bin meleklerini ve görevlerini bilmektedirler. En çok son peygamber hakkında bilgiye sahipler, ahiret imanları sağlam ibadetleri, hayır işleri cennet ümidi cehennem korkusuyla yaptıklarından ‘‘O dünya da hesabı sorulur’’derler. Kader ve kazaya inanırlar ama fazla bilgiye sahip değiller. Halk arasında kader yerine alın yazısı tabiri kullanılır, yaşlılarda kadere iman daha sağlamdır. Bütün İslam âleminde olduğu gibi dini törenlerin ayrı ve özel bir yeri vardır.

3. Sosyo-Ekonomik Yapı

Terekeme bölgesinin sosyo – ekonomik yapısı Derbent bölgesiyle bire bir aynı özellikleri göstermektedir. Terekeme bölgesi ile Derbent bölgesi arasındaki tek ve en büyük farklılık ise; Derbent bölgesinde görülen dağlık arazi Terekeme bölgesinde gözükmektedir. Terekeme köylerinin tamamı Hazar denizine kıyı ve çok yakın yerlerde bu nedenle tüm Terekeme köyleri düz bir ovada ve sulak bir arazi içinde yer almaktadır. Terekeme bölgesinin toprakları çok verimli olup bağ ve meyvecilik çok yaygın ve gelişmiş durumdadır. Terekeme bölgesinde gelir kaynağının tamamını tarım ve tarım ürünleri üzerine olup sanayi çok gelişmemiş ve hatta yok denecek kadar azdır.

¹³² Zeki Arslantürk; Tayfun Amman; Sosyoloji, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000, s.324.

Tarım ürünlerinde en yaygın olarak görünen meyve ve sebzeler; üzüm, kiraz, elma, kayısı, çilek, kavun, karpuz, domates, patates, soğan, yeşilbiber, lahana v.b ürünlerdir.

Terekeme bölgesinde tarımcılık yaygın olmasına rağmen, geçim için yeterli kazancı sağlamamaktadır. Bu nedenle Terekeme bölgesindeki erkek nüfusun büyük bir bölümü ailesinin geçim ihtiyaçlarını gidermek için Rusya'nın çeşitli şehirlerinde her türlü işi yaparak geçimlerini sağlamaktadırlar. Bölge kadınları da geçim sıkıntısı giderilememesinden dolayı yakın ülkelere giderek çeşitli giyecek ve yiyecek malzemeleri alıp onları kurulan küçük pazarlarda ve köy köy gezerek satmaktadırlar.

Terekeme bölgesindeki bu yapı kültürel bozulmayı da beraberinde getirmektedir. Bölge erkekleri ve kadınları geçim nedeni ile Rusya'nın çeşitli şehirlerinde ve komşu ülkelerde çalışırken kültür yozlaşmasına açık olduklarından bu yozlaşmayı yaşadıkları bölgeye de taşımaktadırlar. Ekonomik sıkıntı ile birlikte kültür yıkımı da bölge insanını yıpratmaktadır.

II. BÖLÜM

DİNİ HAYAT

A. Dinî Teşkilat ve Din Görevlileri

Bugün teşkilat denince, belirli hedefleri olan ve bu hedeflere akılcı yollarla ulaşmak isteyen müesses bir yapı anlaşılmaktadır. Dini teşkilatlar diğerlerinden özel kuruluş hedefi ile ayrılırlar. Bu teşkilatların ilk plandaki hedefleri, kendi değerlerini muhafaza etmek, şartlar elverirse bunları yaymak, davranış beklentilerinin gerçekleşmesini sağlamak ve bunun kontrolünü yapmaktır. Teşkilatlar kişinin sosyal davranışlarının bir kısmını belirler. Ama bunun tam aksine, dini topluluğun var oluş özelliği olarak, sosyal davranışların tamamını belirlediği kabulü yaygındır.¹³³ Toplumların yaşaması için en başta gelen içtimai olgu dindir. Dinin tarihi de insanlık tarihi kadar eskidir. Din, insanlığın temel problemi olarak her vakit var olagelen bir konudur, çünkü nerede insan varsa orda din vardır.¹³⁴ Ancak özellikle müesses dinler, toplumsal sistem içinde varlıklarını ayrı bir teşkilat ve kurumlaşma yapısı oluşturarak sürdürürler. Dinî hizmetlerin bu anlamda oluşmuş bir uzmanlar sınıfı ya da görevliler tarafından yerine getirilmesi dinî teşkilatlanmanın gerekçesini oluşturmuştur.

Dağıstan'daki dinî hayatı daha iyi anlamak için, orada yapılan dini teşkilatı ve teşkilatta görevli bulunanların dini-sosyal yaşamdaki yerinden bahsetmek oldukça yararlı olacaktır. Dağıstan'ın bütün dini işleri Sovyet federasyonu tarafından atanan müftü tarafından yönetilmektedir.¹³⁵ Müftülük, Dağıstan'ın başkenti Moħaħkale şehrinde bulunmaktadır. Din görevlileri büyük merkezlere müftü tarafından atanırken, bu durum köylerde iki şekilde olmaktadır. Bazı köylerde imam halk tarafından seçilirken bazı köylerde ise "babadan oğla" geçmektedir.¹³⁶

90'lı yıllardan sonra özellikle eski Sovyet rejimin yıkılması ile birlikte "din", Dağıstan toplumunun hayatında büyük bir rol oynamaya başlamıştır. 1998 yılında "hac"ca on

¹³³ Kehrer; "Din Sosyolojisi", s.53.

¹³⁴ Günay Tümer, "Çeşitli Yönleriyle Din", AÜİFD, c. 28, Ankara 1986 s.222.

¹³⁵ Halen 2005 yılında bu Müftülük görevini Ahmet Hacı Abdullayev yürütürken onun yardımcılığını Mahdi Hacı Mutayilov, Habib Hacı Mamathanov sürdürmektedir.

¹³⁶ Özellikle Deliħoban köyünde imamlığın babadan oğla geçtiğini ifade etmeliyiz.

dört bin Dağıstanlı gitmişken günümüzde bu rakam yüz binlerle ifade edilmektedir. Yıkılan camiiler yeniden yapılmaya veya tamir edilmeye başlanmıştır. Anadolu da olduğu gibi sevap kazanmak için Dağıstan'daki iş adamları da yeni camiler yaptırmaya başlamışlardır. Günümüzde Dağıstan'da 1594 adet cami bulunmaktadır. Başkent Mohaçkale 'de 60'dan fazla cami bulunmaktadır. Bugün Dağıstan'da “onaltı şeyh kardeşliği” grubu, “sekiz yüz türbe ve ziyaret yerleri” “iki yüz kırk beş” tane camiye bağlı dini okullar, “yüzotuziki medrese”, “onyedi Müslüman yüksek okulu” ve “kırkbeş tane yüksek okul” şubesi faaliyet göstermektedir. Ayrıca periyodik olarak dört adet yerel dinî gazete çıkmaktadır; Bunların isimleri şöyle geçmektedir: “İslamskiy vestnik”, “Muhallim”, “Nurul İslam”, “Asalsam”. Bu arada onbir adet “İslam yardımlaşma derneği” halka hizmet vermektedir.¹³⁷

İslam'a yönelik gittikçe artış göstermektedir. Din adamları birçok devlet ve sosyal faaliyetlere davet edilmektedirler. Okullarda din eğitime de ayrı bir önem verilmeye başlanmış, din dersleri seçmeli olarak okutulmaktadır. Dinî çalışmaların askeri kurumlar gibi çeşitli yapılara yönelik olarak artırıldığı da ifade edilmektedir. Bu çerçevede bazı devlet üniversitelerinde ve iş yerlerinde namaz kılmak için mescitler yapıldığı belirtilmektedir. Dağıstan da birçok önemli cadde ve sokaklar önemli, tanınmış din adamlarının isimlerini taşımaktadır. Dinî etkinlikler özellikle devletin kontrolü altında maddi olarak da desteklenmekte ve finanse edilmektedir. İslam dininin değerlerini aktif bir şekilde tanıtan büyük profesyonel dini grup ve cemiyetler ise dikkat çekici bir şekilde artış göstermektedir.¹³⁸

Bazı sosyolojik araştırmalara göre, etnik gruplar arasında kendilerini dindar sayanların sayısı: Avarlarda % 82, Dargillerde, Kumuklarda ve Laklarda % 61, Lezgi, Tabasaran ve Ruslarda % 47 – 50 olduğu görülmüştür.¹³⁹

Araştırma alanımızda görüştüğümüz bazı kişiler, İslam dinini bir “yaşlılar dinî” olarak tanımlama eğiliminde olmuşlardır. Elbette bunda eski Sovyet döneminde gerekli dinî kurumsallaşma ve eğitimin yeterince teşekkül etmemesi, dolayısıyla Müslüman din adamlarını da şekilci, donmuş ve gerçekten de yaşlılar dinine dönüşen bir İslam'a sığınmaya zorlaması belirleyici olmuştur.

¹³⁷ Garun Magomedoviç Kurbanov; *Religiya i Politika Terrora, Narodı Dagestana, Mahaçkala 2002 s.8–9.*

¹³⁸ Kurbanov; *Religiya i Politika Terrora, s.15.*

¹³⁹ Kurbanov; *Religiya i Politika Terrora, s.18.*

B. İnanç Hayatı

“Bilindiği gibi dinî anlayış ve bağlılıkların sistemli analizlerinde belli bir dayanak noktası oluşturma zorunluluğu, insanların dinî yönelimlerinin sınıflandırılması ve dindarlığın çeşitli boyutlarda ele alınmasını gerektirmiştir.”¹⁴⁰ “Bu çerçevede din sosyolojisi araştırmalarında da dindarlığın boyutlarından birisi ve ilki olarak inanç boyutuna ilişkin veriler kullanılmaktadır. İnanç boyutu ile dindar insanın belli inanç ilkelerini kabul edeceğine yönelik beklentiler ifade edilmektedir. Bu inanç ilkelerinin muhtevası sadece farklı dinlerde değil, aynı dini geleneğin içinde de değişik özellikler taşıyabilir. Böylece her din, inanç ilkelerinden belli bir sistem kurar ve mensuplarından bu ilkelere inanmalarını bekler. Her dinde inanç ilkeleri bulunmaktadır. Bu ilkelerin birinci görevi, ilahi bir varlığın var olduğunu savunmak ve onun tabiatını belirlemektir. İnanç ilkeleri insanlar için var oluşun ve nihai anlam meselesinin çözümünde özel işlevler taşıdığı, yine dinî inancın kişilerin yaşadığı birçok mahrumiyet ve hayal kırıklıklarını, yalnızlığı vb. aşamada insana yardım ettiği de ifade edilmektedir. Dini ilkeleri kabul eden bununla birlikte bu ilkeleri kendisi için önemli bulmayan insanların sayısı da az değildir.”¹⁴¹

John Hick’e göre “inanç, bir ifadenin bir kimse tarafından doğru kabul edilmesidir ve dört tabakadır. (a) Bir ifadenin hafızada muhafaza edilmesi; (b) Daima hatırd tutulan bir fikrin doğru olarak kabul edilmesi; (c) Doğruluğu tasdik edilen fikir istikametinde hareket ve icraata geçirmesi ve nihayet; (d) Fikrin doğruluğuna yapılan itirazlara karşı çıkma temayülü ve imkânı.”¹⁴²

Dinî hayatın inanç boyutu diğer boyutlarıyla ilişkide anlaşılabilir. Dinin inançla başlayan ve pratik, bilgi, toplumsal etki gibi diğer boyutlarında ortaya çıkan etkisi birey ve toplumun hayatında tezahür eder. Bütün Dağıstan’da olduğu gibi Terekeme Türklerinin de büyük çoğunluğu Sünni Müslüman’dır. Bilindiği üzere Sünni İslam’da inanç unsurlarını amentü esasları oluşturmaktadır. Terekeme Türklerinin dinî hayatına ilişkin gözlem verilerimizden ilkinde de bu amentü içerisinde yer alan inanç hususlarında olacaktır. Aynı zamanda araştırma alanımızdaki topluluğun İslam anlayışına bağlı olarak günde beş vakit namaz kılma, Ramazan ayı boyunca oruç tutma, düzenli olarak zekât verme gibi dinî pratiklere mümkün olduğunca uyulmaya çalışıldığı görülmektedir. Terekeme

¹⁴⁰ Celaleddin Çelik, “Değişkenler ve Boyutlar Bağlamında Türk Toplumunda Dini Hayatın İncelenmesi”, *Bilimname* I, 2003/I, s.58.

¹⁴¹ Charles Y. Glock, “Dindarlığın Boyutları”, (Çev. M.E. Köktaş), *Din Sosyolojisi*, Der. Y.Aktay-M.E. Köktaş, Vadi Yayınları, Ankara 1998, s.254, 261, 262.

¹⁴² Amiran Kurtkan Bilgiseven; *Din Sosyolojisi*, Filiz Kitapevi, İstanbul 1985, s.8–9.

Türkleri inanç konusundaki hassasiyetlerini dinî ibadetlere düşkünlükleriyle de gösterme eğiliminde olmalarıyla dikkat çekmektedir. Nitekim eski komünist dönem olan Sovyetler Birliği zamanında bile hemen her köyde bir camii bulunmaktaydı. Camiler vakit namazlarında bile belli düzeyde bir cemaate sahipti. Cuma namazı ise Derbent merkez’de ‘‘Cuma-mescit’’ denilen (ve şu an bile kullanılmakta olan) camisinde kılınmaktaydı. Cuma günleri Terekeme Türkleri için ayrı bir özellik taşımaktadır. Hemen-hemen her evde güzel ve çeşitli yemekler yapılır, komşulara ve fakirlere dağıtılır. Çoğunlukla bu faaliyet yakınları ölenler tarafından yapılmaktadır. Bunun dışında fakirlere para, yiyecek ve yakacak yardımı da gerçekleştirilmektedir. Dini bayramlar arasında Ramazan bayramına ayrı bir önem verilmektedir. Elbette bu dinî pratiklerin bu kadar ehemmiyetle yerine getirilmesinin temelinde toplumun inançlarının büyük etkisi bulunmaktadır.

Bu çerçevede toplumun büyük çoğunluğu İslam’a inanmakta ve kurallarını uygulamaya gayret göstermektedir. Buna karşılık İslam dinin temeli olarak kabul edilen otuz iki farzın genellikle bütünsel olarak uygulandığı söylenemez. Toplum genelde inanç esaslarını içeren amentü hakkında bilgi sahibidir, ancak gerek dine olumsuz bakan eski baskı sisteminin gerekse halen yaşanmakta olan ekonomik sıkıntılar nedeniyle bu inançların pratik yansımaları pek olmamaktadır.

İslam’ın inanç esasları arasında Allah’ın varlığına, birliğine inanmak kuşkusuz temel esastır. Kelime-i Tevhit ve Kelime-i Şahadet imanın ve İslam’ın sembolüdür ve her Müslüman’ın Allah’ın varlığını ve birliğini, Muhammed peygamberin de Allah’ın kulu ve Resulü olduğunu kabul etme tarzıdır. İnanma (İman), terim olarak kesin kabulle bağlanılan şey mutlak tasdik, bir hükme, bir varlığa kesin bir şekilde, samimiyetle inanıp güvenme anlamına gelir. ‘‘Bilindiği gibi bütün dinler teorik boyutu oluşturan inanç ilkelere kurulu belli bir sisteme sahip olup, mensuplarının da bu ilkelere inanmalarını bekler. Ancak dini tarihsellik ve muhtevaya göre, gerek aynı dine mensup değişik toplumlarda gerekse de aynı toplumdaki farklı kültürel yapılarda dini inançlar çeşitli farklılıklar gösterebilir.’’¹⁴³

Terekeme Türkleri arasında imanın ilk temel esası olan Allah’ın varlığına, birliğine inanma durumu konusunda çok yaygın genel bir kabul olduğunu gözlemledik. Hatta bu inancın uzantısı olarak bütün canlıların Allah tarafından yaratıldığına ve Hz. Muham-

¹⁴³ Celaledin Çelik; Şehirleşme ve Din, Çizgi Yayınları, Konya 2002, s.198.

med'in Allah'ın son peygamberi olduğuna inanç konusunda bir şüpheye rastlanmamaktadır; ancak bu konuda yeterli bilgiye sahip oldukları da söylenemez. Zira toplumun büyük kısmında bütün dini bilgiler geleneksel olarak aile büyüklerinden ve kulaktan dolma olarak edinilmektedir. Dinî bilgiler bu şekilde edinildiği için peygamberlerden en çok Hz. Muhammed hakkında bilgi sahibi oldukları, diğer peygamberleri yeterince tanımadıklarını söyleyebiliriz. Nitekim görüşme yaptığımız bazı kişilere “Dört büyük peygamber'den (Hz İsa, Hz. Musa, Hz. Davut) diğer üçünü sorduğumuzda bu peygamberlerin isimlerini sayabilen çok az kişi çıkmıştır. Bu nedenle diğer peygamberler hakkında fazla bilgileri yoktur. İmanın şartlarından diğeri olan “meleklerle iman” konusu halk arasında yaygındır. Ancak her türlü hareketlerin sağ(iyi) ve sollarında (kötü) bulunan ve “nekir”, “münker” denilen melekler tarafından yine her kişi için özel olan bir deftere yazıldığına inanmaktadırlar. Aynı şekilde meleklerin isimleri ve kaç tane olduğuna dair bilgileri yoktur. En çok bilgi sahibi olduğu melek ise Azrail'dir. Onu da kötü olarak bilmektedirler (birine beddua ederken “Canını Azrail alsın” şeklinde ifade edilmektedir). Bütün kötülüklerin sebebinin şeytan olduğuna inanırlar, İslam inancında kabul gören cinlerin iyi, kötü ve din sahibi olduğuna ilişkin anlayış pek bilinmemektedir. Kutsal kitaplardan en çok Kur'an-ı Kerim hakkında bilgi sahibidirler, diğer kitaplar hakkında fazla bilgileri yoktur. Ancak Hıristiyanların kutsal kitabı olan İncil az çok tanınmaktadır. Kuran'a karşı çok saygılı olup, abdestsiz dokunmazlar. Anadolu'da olduğu gibi Kur'an-ı Kerim belden aşağı tutulmaz ve özel olarak korunur. Yemin ederken de halk arasında Kuran'a el basmak çok yaygındır.

Terekeme Türkleri arasında ahiret inancı bulunmakla birlikte ahirete ilişkin bilgiler yetersiz ve karışıktır. Buna göre örneğin, “İsrafil tarafından ‘Sur’ a üfürülecek ve bütün insanlar ölecek. Öldükten sonra herkes Münkir ve Nekir melekleri tarafından sorguya çekilecek; Rabbin kim? Peygamberin kim? Kitabın ne? Dinin ne? Diye sorulacak ve bu soruların cevabını bilmeyenlerde cehenneme atılacaklar” şeklinde ifade edilen bir inanç şekli yaygındır. Görüştüğümüz bazı orta yaş grubunda yer alan Terekeme kadınları şunu ifade etmişlerdir: “Herkes yeryüzünde yaptıklarının hesabı sorulacak, iyi ve kötü amelileri tartılacak. İyiliği ağır gelenler saçıncı ince, kılıçtan keskin olan Sırat köprüsünden geçmeyi başaracaklar, kötülüğü ağır gelenler ise köprüden geçemeyenler, dolayısı ile cehennem çukuruna düşecek ve ebediyen orda kalacaklar.” Ancak ilginç bir şekilde özellikle genç yaş grubunda görüştüğümüz bazı kişiler “Ölen insanların sura üflendikten sonra tekrar dirileceğine” inanmamaktadır. Bunların önemli bir kısmının inançsızlık ve

ateizm gibi düşüncelerin işlendiği eski Sovyet eğitim sisteminin etkisinde kaldıkları, kendi ifadelerinden anlaşılmalıdır. Yani azımsanmayacak sayıda kişinin ahiret inancı konusunda şüpheleri ve hatta ahiret inancının olmadığına ilişkin kabulleri bulunduğu görülmektedir.

Kader ve kazaya iman İslam’da İman esaslarındandır. Bilindiği gibi, her şeyin belli bir biçimde varlıklar âleminde ortaya çıkacağını Tanrının ezelden dilemiş ve bilmiş olması şeklinde belirlenen “kader” ve bunun zaman gelince olması demek olan “kaza”ya inanç halk arasında genellikle yalnızca “kader” veya alın yazısı olarak bilinmektedir.¹⁴⁴ Terekeme Türklerinde kader anlayışına ilişkin olarak yaptığımız gözlemlerde, toplum arasında “her türlü kötülüğün kader olduğuna” inanmanın yaygın olduğu anlaşılmıştır. Nitekim bazı kişiler bunu “Allah böyle istedi ve oldu” şeklinde ifade etmektedirler. Kötü bir şey olunca da “benim ne günahım vardı başıma bunlar geldi” demek bir gelenek halindedir. “Alın yazısı” anlayışı özellikle yaşlı insanlar arasında çok yaygındır. Gençlerde ise bu tarz bir inancın pek kabul görmediği gözlenmektedir. Öyle ki kişisel olarak yaptığımız konuşmalarda, başlarına bir kötülük geldiği zaman bunun sebebinin kendinde aramaktansa “eğer Allah varsa neden buna izin verdi” şeklindeki anlayışlarıyla göstermektedirler. Yani kendi çaba ve gayretlerinin, kendi iradelerinin ve kendi sorumluluklarının sonucu olarak değil de, ilahi bir gücün iradesini işe katmaktadırlar. Ancak bu düşünce şekli daha çok yaşanan olumsuzluk, kötülük ve felaket gibi durumlarda söz konusu olmaktadır. Görüşmelerimizde ahiret’e inanmadığını açıkça beyan eden kimseye hiç rastlamadık, ama yine de kafalarda yaşayan şüpheyi gösterecek şekilde zaman- zaman “kim oraya gidip geldi de” şeklinde karşılaştığımız ifadeler ilgi çekici olmuştur. Bu da göstermektedir ki, özellikle genç kuşaklar arasında ahiret inancına yönelik zihinlerde bazı istifham ve kuşkular yer almaktadır. Ancak bu durumun ortanın üstündeki yaşlı kesimler arasında olmadığını söylemeliyiz.

C. İbadet Hayatı

Müslüman bir toplum olan Terekeme Türklerinde dinî hayatın pratik boyutunu, İslam’ın şartları olarak bildiğimiz namaz, oruç, zekât, hac ve kurban gibi ibadetlere ilişkin uygulamalar oluşturmaktadır. Bunların dışında halk dindarlığı formunda görülebilecek olan mevlit okutma, zikir gibi çeşitli nafil ibadetler, ayrıca bazı “pirlere” ait olduğu söyleni-

¹⁴⁴ Ünver Günay; Din Sosyolojisi, İnsan Yayınları, İstanbul 2002, s.82.

len yerlere yapılan ziyaretler de bu kapsamda yer almaktadır. Ancak biz bu ziyaret ve benzeri dinî uygulamaları halk dindarlığı başlığı altında inceleyeceğiz. Bu çerçevede Terekeme Türklerinin yaşadığı on köyün genelinde yaptığımız gözlemlere göre dinin pratik boyutunda öncelikle namaz konusunda karşılaştığımız uygulamalara değinilecektir.

1. Namaz

İslam dininde Allah'ın varlığına inanmaktan sonra farzların en büyüğü ve aynı zamanda da dinin direği sayılan namaz gelmektedir. Namaz dünyevi ve uhrevi saadetler ile ilgili ilahi emirlerden biri ve hatta en önemlisi kabul edilmektedir.¹⁴⁵ Namaz, imanın alametidir, kalbin nurudur, ruhun kuvvetidir, müminin miracıdır. Mümin, bu sayede Hak Tolanın manevi huzuruna yükselir. İslam'ın temel pratiklerinden biri olan namaz, günde beş defa kılınması emredilen bir farz ibadettir. Kuran, “Şüphesiz namaz müminler üzerine vakitleri belli bir farizadır” ayetiyle namazın belli vakitlerde kılınması bildirilmektedir.¹⁴⁶

Dinin tezahürü ve sırf ibadet demek olan namazın İslam'daki yeri ve önemi tarif edilemeyecek kadar büyüktür. Günde beş kez tekrarlanan namaz bu süre içinde insanları yaratıcıları olan Allah'la karşı karşıya getirdiği gibi onları kendi aralarında da günde beş kez kullukta birleştirir.

Görüşme yaptığımız Terekeme Türkleri arasında “günlük beş vakit namaz” en çok önem verilen dinî pratik olarak dikkati çekmektedir. Cami dışında özellikle evlerinde namaz kılanların sayısı oldukça fazladır. Günlük namazları düzenli olarak camide kılanların sayısının oldukça az olduğunu gözlemledik. Araştırma alanımız olan on köyün her birinde birer cami bulunmaktadır. Camilerde vakit namazlarına gelenlerin genelde bir safı ancak oluşturdukları görülmüştür. Örneğin Deliçoban köyünde izlediğimiz vakit namazlarında camiye giden cemaat sayısı 10–15 arasında değişmektedir. Halk arasında camiye devamlı giden bu cemaat mensubu kişilere ise “molla” denilmektedir. Bu “mollaların” namaz kılma dışında mevlit okuma, cenaze namazını kıldırma ve cenazeyi defnetme, çocuklara ve gençlere Kur'an okumayı öğretme gibi işleri yerine getirdikleri gözlenmiştir. Öte yandan Deliçoban köyünde vakit namazlarından ziyade Cuma günleri ve ramazan ayı boyunca teravih namazına kadınların da gittikleri görülmüştür. Kadınla-

¹⁴⁵ Ömer Nasuhi Bilmen; Büyük İslam İlmihali, İstanbul 2002, s.31.

¹⁴⁶ Nisa 4/103.

rın aynı zamanda camilerin temizlik işlerini üstlendikleri de anlaşılmaktadır. Ayrıca Deliçoban köyünde kadınlardan oluşan 10–15 kişilik bir molla grubu bulunmaktadır. Bu grup da aynı erkek mollalar gibi ölü yıkar, mevlit okur ve cenazede ilahiler söylerler. Bu kadınlar grubu Terekeme'nin diğer köylerine de mevlit okumaları için davet edilmektedirler. Yaptıkları bu işten dolayı hediye, çeyiz, bazı gıda maddeleri veya para türünden karşılıklar da almaktadırlar.

Halk arasında namaz kılmayanlar ise bunun inançları açısından bir eksiklik olduğunu kabul etmekte ve bir gün namaza başlayacaklarını ifade etmektedirler. Özellikle görüşme yaptığımız yaşlılar arasında namaz kılma oranının daha yüksek olduğu gözlenmiştir. Gençler ve orta yaş grubunda yer alanlar arasında namaz düzenli olarak kılınmamaktadır. Burada gördüğümüz kadarıyla halkın geçim kaynağı olan tarla ve bahçe işlerinin yoğunluğu, günlük namaz vakitlerine zaman ayırma konusunda güçlük taşımaktadır. Araştırma alanımızda kadınların namaz kılma oranının erkeklere göre daha yüksek olduğu görülmüştür. Öte yandan Cuma namazı Türkiye'de olduğu gibi çok yaygın ve yoğun bir katılımı kılınmamaktadır, bayram namazı için de aynı durum söz konusudur. Uzunca bir müddet camilerin kapalı olduğu Terekeme ve Derbent'in bütün köylerinde bu durum normal karşılanmalıdır. Köylerde daha çok cenaze namazının toplu halde kılındığı görülmüştür. 1990'lı yıllara kadar Terekeme ve Derbent'e yakın köylerden bütün "mollalar" Derbent'te "Cuma Mescit" denilen camide toplanmakta ve Cuma namazı böyle kılınmaktaydı.

2. Zekât ve Fitre

Zekât, İslam'ın mali ibadetler kapsamında yer alan ve belli bir maddi zenginlik düzeyine sahip olan Müslümanlarca yerine getirilmesi gereken bir yükümlülüktür.

Peygamberin zekât konusundaki uygulaması, onun toplumdan ayrılamaz bir unsur olduğunu, önemine binaen başlangıçtan beri resmi olarak alındığını, diğer ibadetlerden farklı olarak da bir müeyyide ile toplandığını göstermektedir. Mal, sosyal ve milli hayatın dayanağı, toplum nizamının temelidir.¹⁴⁷ Zekât mal ile yapılan ibadettir, yıllık bir ibadet olup zengin Müslümanların mallarının kırkta birini yoksul Müslümanlara vermelerinden ibarettir. Zekât Kuran'ı kerimde otuz iki yerde namaz ile beraber zikredilmiş-

¹⁴⁷ Yunus Vehbi Yavuz; İslam'da Zekât Meselesi, Çağrı Yayınları, İstanbul 1983, s.3–4.

tir.¹⁴⁸ Zekât, bütün toplumun sosyal refaha yönelmesi için “zenginden fakire” gelir aktarmak amacına yönelik olduğundan çağımızın müreffeh ekonomi anlayışının asırlar önce başlayan bir uygulamasıdır. Her vergi sisteminde olduğu gibi, İslam iktisadiyatında da zekâttan muaf tutulan asgari bir had vardır, o da asli ihtiyacın dışındaki servetin nisab denen şer-i ölçüden az olmasıdır.¹⁴⁹ İslam ekonomisinin temel unsurlarından olan zekâtın, kendisinden beklenen fonksiyonları yerine getirebilmesi için cemiyette onun bu fonksiyonlarını tatbik etmesi ve insanların fakirleşmesine, alt sınıflara düşmesine sebep teşkil eden faktörlerin ortadan kaldırılması icap eder.¹⁵⁰ Zekât uygulaması, esasen Müslüman toplumlarda insanların zekât verebilmelerini gerektirecek bir çalışma ve zenginlik arayışı içinde olmalarını gerektirmektedir. Dolayısıyla zekât, yalnızca yoksullarla zenginler arasındaki eşitsizliği veya adaletsizliği ortadan kaldırmakla kalmıyor, aynı zamanda insanlara bir çalışma güdüsü veriyor. Ancak ne var ki zekât, diğer ibadetlere göre en az uygulanan ve yerine getirilen bir yükümlülük gibidir. Araştırma alanımızda da zekâtle ilgili uygulama örneklerine hemen hiç rastlanmamıştır. Hatta Terekeme Türkleri arasında zekât, daha çok küçük bağışlar şeklinde yapılan fitre ve sadaka ile karıştırılmaktadır. Fitre ailedeki her fert için belli bir miktarda Ramazan ayı boyunca arife gününe kadar verilmektedir. Genelde buğday olarak verilir, bundan başka para olarak ta verilmektedir. Sadaka fakirlere özellikle de Cuma günleri ve yeni cenazesi kalkmış olanlar tarafından verilmektedir. Sadaka türü olarak ekmek, para, buğday, kumaş, eşarp vb. birde sebze ve meyve gibi şeylerin dağıtıldığı görülmektedir. Bütün bu özellikler göstermektedir ki, Terekeme Türkleri arasında sadakaya çok önem verilmektedir. Terekemeler başlarına kötü bir olay geldiğinde, hemen ellerinden geldiğince sadaka vermeye yönelmektedirler. Ağır bir hasta iyileşince veya kazadan sağ kurtulanlar için “verilmiş sadakası vardı” ifadesi kullanılmaktadır. Ayrıca oğlu askerde olanlar, geri sağ salim dönmesi için dönene kadar her Cuma günü sadaka vermektedirler. Ancak yukarıda belirttiğimiz üzere zekât konusunda rastladığımız bir örnek olmamıştır. Belki bu durum ekonomik açıdan insanların zenginlik imkânları bulamamasından kaynaklanmaktadır. Hatta eski Sovyet sisteminin bunda etkisi olmalıdır. Çünkü o sistemde özel zenginlik imkânları bulunmuyordu. Sistemin amacı herkesi eşit düzeyde işçi gibi görmek istediği için, gelir düzeyleri de aynıydı. Gelir düzeyleri aynı olan insanlar, elbette birbirleri-

¹⁴⁸ Bkz, İslam İlmihali II s.804–805.

¹⁴⁹ İzzet Er; Din Sosyolojisi, Akçağ Yayınları, Ankara 1988, s.169–170.

¹⁵⁰ İzzet Er; Sosyal Gelişme ve İslam, Rağbet Yayınları, İstanbul 1999, s.104.

ne zekât gibi maddi yardım aktarımında bulunamazlardı. Elbette zekâtın dinsel bir yükümlülük olarak algılanmasını sağlayacak, dinî eğitim imkânlarının da zayıflığı bunda etkili olmuştur.

3. Oruç

Oruç ayı olan Ramazanla birlikte, insanların normal hayatı diğer zamanlardan farklı olarak bambaşka bir görünüme bürünmekte, dini duyguları daha bir yoğunlaşmaktadır. Dini duyguların bu ayda yoğun olarak yaşanması, insanların oruç ibadetini daha bir bağlılıkla yerine getirmelerine sebep olmaktadır.¹⁵¹ Oruç İslam inancında özellikle yaratıcı olan Allah'ın emrine uyarak insan nefsinin bütün arzularını terk etmesine yardımcı olur. Oruç ehli olanın tanyeri ağarmadan niyet edip başlayarak, güneş batıncaya kadar orucu bozan şeylerden ibadet niyetiyle nefsini alıkoymasındır. İslam'ın bedenle yapılan en önemli ibadetlerinden biridir. Kuran'ın Ramazan ayında indirilmeye başlanmış olmasının¹⁵², bu aya ayrıca özel bir önem verilmesine neden olmuştur. Yine Müslümanlar arasında, “bu ayda cennetin kapıları açık, cehennem kapıları kapalı ve şeytanın bağlı olduğu” inancı çok yaygındır. Araştırma bölgemizde “bu ayda ölen kişinin çok şanslı olduğu, çünkü sorgu sualden geçmeyeceği” görüştüğümüz kişiler tarafından belirtilmiştir. Kuşkusuz bu inanç, bu aya verilen önemden kaynaklanmaktadır. Bütün bu bilgilere rağmen oruç ibadeti, Terekeme Türkleri arasında toplumun bütünü tarafından uygulanan ve paylaşılan bir ibadet olduğu söylenemez. Öyle ki orucun daha çok, yaşlı insanlar tarafından tutulduğu, gençler arasında ise ilginç bir şekilde özellikle “üç gün oruç tutmanın daha yaygın olduğu görülmüştür. Esasen halk arasında da uzun yıllardan bu yana” orucun üç gün tutulması gerektiği konusunda” yaygın bir inanış bulunmaktadır. Ramazan ayında oruç ibadeti dışında namazlara ve özellikle nafîle ibadetlere katılımın yine yaşlılarda daha yaygın olmakla birlikte, gençler arasında da kısmen etkili olduğu söylenebilir.

Ramazan ayında kadınların cami ibadetlerine (teravih namazı) katılımının arttığı gözlenmiştir. Bu ay dışında kadınlar camiye çok sık gitmemekte, ramazan ayı süresince ise daha ziyade teravih namazı için camiye gidilmektedir. Oruç, sadece ramazan ayına özgü olmayıp yaşlı insanlar tarafından “üç aylar”da ve özellikle “Pazartesi” ve “Çarşamba”

¹⁵¹ Mustafa Arslan; Türk Popüler Dindarlığı, DEM Yayınları, İstanbul 2004, s.283.

¹⁵² Bakara 2/185.

günleri de tutulduğu gözlenmiştir. Halk arasında “pazartesi” gününün “hacılar günü” olduğu şeklinde bir inanış vardır. O günün halk arasındaki tanımı da “Hacılar günüdür. Genç kuşak arasında yine Ramazan ayına hürmeten, bu ay boyunca içki içilmemekte, bu durum onların ramazan ayına karşı olan saygılarının bir belirtisi olarak gözlenilmektedir. Araştırdığımız bölgede Anadolu’da olduğu gibi, ramazan ayına özel bir saygı duyulduğu, bu ay boyunca düğün v.b. eğlencelerin yapılmadığı görülmüştür. Buna karşılık Terekeme Türkleri arasında iftara özel olarak misafir davet etme geleneği bulunmamaktadır. İftar saatleri için ezan vakti beklenir, bu konuda Anadolu da olduğu gibi davul ve topla haber verme geleneği bulunmamaktadır. Öte yandan sahura kalkılmakta, oruç iş hayatı düzeninde önemli bir değişikliğe yol açmamaktadır.

Ramazan ayı sonunda bütün İslam dünyasında olduğu gibi Terekeme Türkleri arasında da bayram kutlanır. Ramazan bayramı kendisine özel önem verilen bir bayramdır. Bu gün yaklaşmadan önce halk arasında ev temizliği, boya-badana gibi hazırlıklar yapılır. Bayrama hazırlık sadece evle sınırlı değildir. Aynı zamanda bayrama iki-üç gün kala pastalar, börekler ve benzeri yiyeceklerle ilgili hazırlıklar, her evin ayrı bir telaş esi olur. Bayramlık dediğimiz elbiseler daha çok çocukları sevindirmek amacıyla önceden alınır, ama aynı zamanda büyükler de bu konuda bir hazırlık içinde olurlar. Bu alış-veriş için büyük pazarların kurulduğu Derbent şehrine gidilir. Burada üç tane büyük pazarın kurulduğu bilinmektedir. İsimleri “Arzu”, “Güney Terminali” ve “Merkez pazarı” olan bu pazarlarda aha çok giyim-kuşamla ilgili mallar satılmaktadır. Ciddi pazarlıkların yapıldığı bu alışverişler dışında yiyecek vb. şeylerin satıldığı ayrı pazarlar da bulunmaktadır. Pazarlar sabah 9’dan 3’e kadar açık olmaktadır.

Bayrama bir hafta kala her mahallede çocuklar her evden odun-kütük toplarlar, bu toplanan odunlar arife gecesini her mahallenin kendi meydanında yakılır. Büyükler bu bayram ateşinin yanında, etrafında yer alan herkese helva-ekmek ve şeker çeşitleri gibi yiyecekler dağıtırlar. Bayramı karşılama anlamına gelen bu şenlik, yaklaşan bayramın ilk belirtisidir.

Bayramdan bir gün önce, yani Arife günü erkekler topluca hemen bütün köylerde olduğu gibi köy mezarlığına giderler. Elleri tatlı, helva, pasta ve şeker gibi yiyecek çeşitlerinin bulunduğu bohçalarla ziyaret yapılır. Cenazesinden sonraki ilk bayrama tesadüf edenler, büyük tepsi içinde pirinç helvası hazırlayarak mezarlığa gidiyorlar, orada dualar okunarak bu helva dağıtılıyor. Köy imamının da hazır olduğu bu mezarlık ziyaretinin

de her köy mezarlığında bu bayram günleri veya cenaze günlerinde çadırlar kurulmaktadır. Bu çadırlar daimi olarak mezarlıkta bulunmaktadır. Çadırlar bayram günleri mezarlığa giden erkek ve kadınlar tarafından içinde bir büyük sofraya hazırlığı için kullanılmakta, getirilen yiyecekler bu sofraya etrafında bir araya getiriliyor ve ikram yapılıyor. Aslında kadınlar mezarlığa bayramın birinci günü öğle namazından sonra gitmektedirler. Görüştüğümüz Deliçoban köy imamının, “kadınların mezarlığa gitmesi konusuna olumsuz baktığı, dinen bunun mahzurlu olduğunu, mezarlar üzerinde bulunan ot ve diken gibi şeylerin koparılmaması gerektiğini, çünkü bunun ölüye bir eziyet olduğunu” belirtmesi bizim açımızdan dikkat çekici olmuştur.

Bayramlaşma bayramın birinci gün öğleye kadar büyüklere yapılan ziyaretle başlar, ikinci gün büyükler küçüklere ziyaretlerde bulunur. Üçüncü gün de daha uzak bölgelerde olanlar ziyaret edilir, ya da uzak yerlere hatta diğer köylere ziyaretler yapılır. Bayramlaşma ile ilgili bu ziyaret şekli Anadolu’daki uygulamaya benzemekle birlikte, bayramlaşma törenlerinde el öpme uygulaması bulunmamaktadır. Küçükler büyüklerin ellerini öpmemekte, bir kucaklaşma ve tokalaşma akabinde yanaklarından öpülmektedir. Misafirlere şeker ikram edilmekte, ziyaretçilere yemek için hazırda bir sofraya bulundurulmaktadır. Bununla birlikte yemek dışında çay ve soğuk içecekler ikram edilmekte, çayın yanında pasta, börek gibi yiyecekler sunulmaktadır. Bayramda yumurtaya ayrı bir özen gösterilmektedir. Yumurtalar suda kaynatılan soğan kabuğu ile boyanır ve sofrada diğer yemeklerin yanında muhakkak bulundurulmaktadır. Bu yumurtaların daha çok erkek çocuklarına verildiği, erkek çocuğu olmayan ailelerin ilk kız çocuğuna bu yumurtanın verilmesine ayrı bir özen gösterildiği bilinmektedir. Yeni cenazesi olanların bu yumurtayı boyamadıkları, beyaz bıraktıkları görülmüştür. Zira böyle bir uygulamanın cenaze sahipleri için bir kınanmaya neden olacağı düşüncesi vardır. Çünkü onların bu yumurtaları boyaması bir mutluluk ifadesi gibi veya şenlik içinde oldukları konusunda bir yanlış anlamaya yol açabileceği korkusu bulunmaktadır. Yine bayramda bir evin yeni gelinine, ilk ziyareti olduğu için ayrı bir hediye verilir.

4. Kurban

Kurban, İslami inançlara göre diğer ümmetlere de Allah tarafından meşru kılınan bir ibadettir. Fakat İslam’daki kurbanın hedefi daha değişik ve muhtevası daha fazladır.

Kuran'ı kerim Âdem'in oğullarının kurban kesmesini belirtmektedir.¹⁵³ Kurban'ın başlangıcı Maide sürenin 27.ayetinde belirtildiği gibi, Âdem peygamberin oğullarına kadar dayandırılmaktadır. İslam'a göre, zengin sayılan ve hür olan kendi geçineceğinden dinin gerektirdiği usuller çerçevesinde, kendi nefsi için kurban bayramının birinci gününden üçüncü günü ikindiye kadar kurban kesmek vaciptir.¹⁵⁴ Anadolu'da ve özellikle Türkler arasında kurban ibadetine gösterilen aşırı öneme rağmen, Terekeme Türkleri arasında bu ibadetin çok yaygın bir şekilde uygulanmadığı ve kurban kesenlerin sayısının neredeyse yok denilecek kadar az olduğu gözlenmiştir. Bu durumun, özellikle görüştüğümüz kişiler tarafından, araştırma bölgemizdeki ekonomik ve gelir düzeyinin düşük olması ile ilgisi olduğu belirtilmiştir. Halk arasında kurban kesilmesinin gerekliliği konusunda bir inanç ve bilgi olduğu gözlenilmiştir. Dolayısıyla kurban kesmemenin inanç ve bilgi konusundaki bir zayıflık ya da eksiklikle ilgili olmaktan çok, ekonomik yoksunluklarla bağlantılı olduğu söylenebilir. Gözlem yaptığımız bölgede Ramazan ayı ve bayramına gösterilen özen, bu nedenlerden dolayı aynı şekilde kurban bayramına gösterilememektedir. Bu konuda Anadolu'da karşılaştığımız, maddi durumu olmasa bile insanların kurban kesme konusundaki hassasiyeti ve yaygın kurban kültürüyle de bir kıyaslama yapmak mümkün değildir. Kurban Anadolu Türkleri arasında adeta bir ibadet olmaktan çok, kültürel bir unsur gibi maddi durumu ne olursa olsun, halkın bütün kesimlerinin katıldığı bir faaliyettir. Terekeme Türkleri arasında Kurban bayramı yukarıda saydığımız nedenlerden dolayı adeta hiç kutlanmamaktadır. Kişisel gözlem ve yaşantılarımızda da kurban bayramı ile ilgili Terekeme Türkleri arasında kayda değer bir kutlamaya rastlamadık.

Yine bu çerçevede araştırma bölgemizde özellikle genç yaş grubu arasında Kurban bayramının ne zaman olduğunu bilmeme durumunun oldukça yaygın olduğu gözlenmiştir. Kurban ibadetinin özellikle Dağıstan'ın başkenti Moğaçkale civarında yaygın olduğunu söyleyebiliriz.

5. Hac

Hac, hem mal hem bedenle yapılan bir ibadettir, Hicretin dokuzuncu yılında farz olmuştur. Şartlarını gerektiren her Müslüman için ömründe bir defa yerine getirilmesi emredi-

¹⁵³ Maide 4/27.

¹⁵⁴ Bilmen; Büyük İslam İlmihali, s.481.

len bir yükümlülüktür.¹⁵⁵ Hac dünyanın dört bir yanından aralarında ırk, sınıf ve kültür farkı olan bütün Müslümanları bir araya getiren bir ibadettir. Terekeme Türkleri arasında hacca gidenlerin sayısının oldukça az olduğu gözlenmiştir. Bu oranın düşüklüğü büyük ölçüde toplumun ekonomik seviyesinin yetersiz olmasından kaynaklanmaktadır. Görüştüğümüz kişiler arasında pek çok kişinin Hacca gitmeyi hayal ettiğinin ancak ekonomik imkânsızlıklardan dolayı gidememelerini büyük bir üzüntü ile açıklamaktadırlar. Ancak sayıları azımsanmayacak oranda kişi de “Hacca gideceğime, param olsa burada muhtaç olan insanlara yardım etmeyi tercih ederim” şeklinde ifade etmektedirler. Hacca gitmeye korkanlarda vardır; çünkü Hac’dan geldikten sonra hiçbir yanlış davranışta bulunulmaması ve günah işlenmemesi gerektiği, aksi takdirde Haccın kabul edilmeyeceği konusunda geniş halk kesimlerinde bir kabul vardır. Hatta bu bakımdan Hacı’nın her yönden bir melek gibi davranmasının beklendiği anlaşılmaktadır. Anadolu’da olduğu gibi Hac’dan dönenlerin ticaretten elini-eteğini çekmesi yönünde bir anlayış bulunmamakla beraber, daha ziyade hacdan dönenlerin ibadetlerine daha fazla dikkat etmesi ve haram-helal konusuna özen göstermeleri beklenir. Terekeme Türkleri “Hac” kelimesinden genel olarak Mekke-Medine’yi anlamaktadır ve daha çok “Mekke-Medine’ye gitmekten” söz etmektedirler. Hac’dan dönen kişilerin isimlerinin başına yine Anadolu’da olduğu gibi mutlaka “hacı” kelimesi eklenmekte ve kafalarına da takke giymektedirler. Kadınlar ise saçlarının görünmemesine ve giyim kuşamlarına dikkat göstermektedirler.

Hacdan gelen kişi veya kişileri herkes (köyde herkes birbirini tanır) çeşitli hediye ve para ile ziyaret etmektedir; dolayısıyla Hac’dan gelen kişiler de oralardan getirdiği çeşitli hediyelerle onları karşılamakta veya uğurlamaktadırlar.

Hac’dan ilk gelen kişiler, bizzat kendileri mevlit okutuyorlar. Bütün köyün davet edildiği bu mevlitte, çok çeşitli yiyecekler ikram edilmekte, adeta bir düğün yemeği gibi sofranın kurulmaktadır. Bu arada mevlide gelen davetliler hediye olarak daha çok para getirerek hacililerin bu kutsal yolculuk için yapmış oldukları masraflara adeta bir destek olmaktadır. Bu arada Dağıstan’ın genelinde son yıllarda Hacca gidenlerin sayısında ciddi bir artış olduğunu bazı kaynaklar bildirmektedir. Kurbanov’un aktardığına göre 1998’de 14.000 Dağıstanlı Hacca gitmiştir. Yine Kurbanov Hacca gidenlerin sayısındaki bu ar-

¹⁵⁵ Bilmen; Büyük İslam İlmihali s.438.

tıştan hareketle Dağıstan'da İslamiyet'in son dönemlerde ne kadar etkili olmaya başladığını ifade etmektedir.¹⁵⁶

6. Diğer Pratikler

a. Nafile Namazlar

İslam dininde beş vakit farz namazlarından başka, sevap kazanmak amacıyla kılınan nafile namazları da bulunmaktadır. Bu namazlar Allah'a manen yakınlığa sebep olmaktadır. Gözlem alanımız olan Terekeme bölgesinde de nafile namaz kılanların sayısının oldukça az olduğu görülmüştür. Nafile namazlarının daha çok yaşlı kişiler arasında kısmen uygulandığı anlaşılmaktadır. Yine burada kişisel gözlemlerimiz ve görüşmelerde edindiğimiz bilgilere dayanarak, nafile namazlarını kadınların erkeklere nazaran daha sık kıldıklarını söylemek mümkündür. Burada ilginç bir şekilde bu durumun ortaya çıkışında, yaşlı erkeklerin ev işlerine yardımcı olması buna karşılık yaşlı kadınların ev işlerinde etkin olmamaları etkili olmuştur. Genç ve orta yaş grubunun işlerinin çok yoğun olmasından ve vakit bulamadıklarından “keşke zamanımız olsa da nafile namazları değil de farz namazları düzenli olarak uygulayabilsek” diye üzüntülerini dile getirdiklerini gözlemledik. Bununla birlikte toplumda çoğu kişinin nafile namazlar hakkında hiçbir bilgisinin olmadığı da görülmüştür. Bu durumun daha çok Terekeme bölgesinin ekonomik yapısının düşük olması dışında, aynı zamanda dini bilgi ve yaşayışın şiddetindeki zayıflıkla ilgili olduğunu söyleyebiliriz.

b. Kur'an ve Mevlit Okutma

Terekeme Türkleri arasında yaptığımız araştırmalara göre, burada kadınların erkeklere göre diğer ibadetlerde olduğu gibi Kur'an okumada da daha aktif oldukları görülmüştür. Özellikle Cuma akşamları, mübarek gün ve gecelerde Kur'an okuma eğiliminin oldukça yüksek olduğu gözlenmiştir. “Geçmişlerinin ruhu için”, özellikle Cuma akşamları kur'an okutulmaktadır. Bunun dışında yeni vefat etmiş olanlar için çok sık Kur'an okutulmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Ramazan bayramının birinci günü bütün kadınlar pasta, börek, tatlı ve şeker çeşitleri ile mezarlığa giderler, orada herkes kendi ölüleri için Kur'an okur ya da okuturlar. Bu Terekeme Türkleri arasında köklü bir gele-

¹⁵⁶ G.M. Kurbanov; *Religiya i Politika Terrora, Narodı Dagestana, Mahaçkala 2002*, s.9.

nek halini almıştır; bunun dışında her türlü hayırlı iş veya dilekler için Kur'an okumak veya okutmak bir gelenek haline gelmiştir. Pek çok yerde olduğu gibi Kur'an'ı bazı kişiler sevabı için bazıları da para karşılığı okumaktadırlar. Son zamanlarda orta yaş, gençler ve çocuklar arasında Kur'an okuma ve öğrenme eğilimi gözle görülür şekilde artmış ve halen artmaktadır. Hiç okuma bilmeyenler ise aslında çok istediklerini fakat Arapça harflerinin zor olduğundan bir türlü öğrenemediklerini belirtmişlerdir.

Terekeme Türkleri arasında mevlit önemli bir yer tutmaktadır. Her çeşit istek ve murat için mevlit okutulmaktadır. Toplum arasında bu tür mevlitler sadaka mevlitleri olarak bilinmektedir. Örnek olarak hastalıklardan şifa bulmak için, evlatlarının düğününü görmek nasip olursa diye askerde olan oğlunun sağ dönmesi için de mevlit sadaka edilmektedir. Yeni bir ev yaptırdıktan sonra ilk olarak yeni yapılan evde mevlit okutulmakta veya okunmaktadır. Bu okutulan mevlidin evi her türlü bela ve kötülükten koruduğuna ve bereketinin hiç eksilmeyeceğine inanılmaktadır. Terekeme Türkleri arasında en sık okutulan mevlitler ise "geçmişlerinin ruhuna" diye okutulan mevlitler olduğu görülmüştür. Yeni cenazesi olanlar ölünün üçü, kırkı, elli iki geceleri ve senesi olunca mevlit okuturlar. Yeni doğmuş çocuğa isim verirken veya erkek çocuklarını sünnet edilme törenlerinde de mevlit okutulmaktadır. Mevlitlerde genel olarak Fetih süresinden ayetler ve Yasin süresi okunmakta ve arkasından Hz. Muhammed'i öven şiirler, konuşmalar, zikir yapılır ardından da Fatiha ve İhlâs süreleri okunur ve en son mevlit ne niyetle yapılmışsa onun için dua edilir.

Araştırma bölgemizde mevlitler genellikle yemekli olarak yapılır ayrıca mevlit okuyanlara ve oradaki zikre katılanlara para ve çeşitli hediyeler verilmektedir. Molla veya mevlit okuyan kişilere ve zikre katılanlara para vermek gönül işi değil tamamen toplum arasında bir kural haline getirilmiştir. Son zamanlarda çok masraflı olduğu için mevlit okutmak giderek zor hale gelmekte ve çok sık okutulmamaktadır. Ancak bununla birlikte önemli oranda geçim sıkıntısı içinde olan insanlar, bu gibi dini törenlerde hiçbir masraftan da kaçınmamaktadır. Bu iş adeta bu bir yarış halini almış durumdadır.

D. Bilgi ve Eğitim Boyutu

Bütün dinler taraftarlarından inançları hakkında bilgi sahibi olmalarını bekler. Çeşitli dinlerin kendi içlerinde birbirleri arasında dindar insanın neyi bilmesi gerektiği ve dini bilginin kalitesinin nasıl sağlanabileceği konusunda büyük farklılıklar bulunduğundan, dini bağlılığın göstergesi olarak ne tür bir bilginin kullanılacağını belirlemek gerçekten

zordur. Fakat inanç bilginin zorunlu sonucu değildir ve her dini bilgi de doğrudan inançla sonuçlanamaz.¹⁵⁷ Araştırma bölgemizin dini bilgilerinin çok düşük olduğu gözlenmiştir. Yaptığımız gözlemlere dayanarak İleri yaşta olan kişilerin dini bilgi düzeyi, orta yaştakilerden daha yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Bunun nedeni Sovyet döneminde bütün dini eserlerin ve Kuran'ların yok edilmesinin sonucu olarak görüştüğümüz kişiler tarafından belirtilmektedir. Görüştüğümüz yaşlı Terekemelerin anlattıklarına göre o dönemde bütün din adamları Sibiryaya ve Orta Asya'ya sürgüne gönderilmiştir. Din adamlarının hataları büyütülerek dine mal edilmiş ve halk dinden soğutulmaya çalışılmıştır ve özellikle de maddi konulardaki zaafı onları gülünç duruma düşürecek şekilde abartılı olarak sinema, tiyatro gibi, kültür faaliyetlerinde dile getirilmiştir. Bu şekilde bir taraftan dinden soğutulan, diğer taraftan da eğitimin her kademesinde ateizm dersini okumak zorunda kalan insanlar dinden uzaklaşmışlardır. Sovyetlerin yıkılması ile gelen özgürlük ortamında dini bilgi ihtiyaçları giderme gayreti içinde olup her türlü dini pratik serbestçe yerine getirilebilmektedir. Ancak halk halen bazı din adamlarının yanıltıcı bilgilendirmelerine maruz kalmaktadır. Bunlar arasında toplumun dini duygularını istismar ederek maddi menfaat temin etmeye çalışan softaların da olduğu, görüştüğümüz kişiler tarafından dile getirilmektedir. Araştırma sonucu edindiğimiz bilgilere göre, çoğu kişinin dini bilgilerinin zayıf olduğu gözlenilmektedir. Halkın kendi ana dilinde dini edebiyat neredeyse hiç yoktur. Son zamanlarda Rusça olarak namaz kılmayı öğreten kitaplar çıkarılmaya başlanmıştır. Bu sebeple toplumun dini bilgilerinin, büyük bir bölümü anne, baba, dede veya köyün imamından almış oldukları gözlenilmektedir. Şu halde bu bilgilerin şifahi olarak almaları ve bunların da kulaktan dolma, yalan yanlış ve sistemsiz bilgiler olması kuvvetle muhtemeldir. Alınan bilgilerin de özellikle ibadetlerden namaz ve oruçla ilgili olduğu gözlenmiştir. Bundan dolayı çoğu kişinin dini bilgi anlayışı namaz, oruç, bazı dini hikâyeler, kıssalar ve Kuran okuma bilgisi ile sınırlı olduğu görülmüştür. İslam'ın inanç, ibadet ve ahlak esaslarının ayrıntılarıyla açıklayan kitapların hiç bulunmadığını söyleyebiliriz. Bundan dolayı araştırma bölgemizde yaşayan insanların ibadet ve davranışlarla ilgili ayrıntılı hükümlerin ya çevreden veya din görevlilerinden öğrendiği görülmektedir. Kuran okumanın kastı, bilgilenmeye değil daha çok örf ve âdete dayanmaktadır. Bütün bunlara rağmen son yıllarda bazı verilerden hareketle (hacca gidenlerin sayısındaki artış, dış kaynaklı bilgi akışının artması vb.) dine

¹⁵⁷ Glock, "Dindarlığın Boyutları Üzerine", s.268.

karşı ilginin arttığını söyleyebiliriz. Günümüzde Terekeme Türklerinde özellikle genç kuşak arasında Kur'an okuyan ve namaz kılanların sayısında bir artış görülmektedir. Ramazan ayı, Kurban bayramı, Cuma akşamları ve mübarek gün ve gecelerde özel ve yerel kanallardan çeşitli dini programlar, vaaz ve mevlitler yayınlanmaktadır. Yerel televizyonlardan mübarek günlerde ilahi ve Kur'an okuma yayınları da yapılmaktadır. Dini sohbetler imam tarafından sadece köylülerin verdiği mevlitlerde ve Cuma günleri camilerde yapılmaktadır. Son yıllarda okullarda konulan din derslerine ise köy imamlarının girdiği (Deliçoban köyündeki gözlemlerimizde buna şahit olduk) anlaşılmaktadır. Ancak bu köy imamlarının dini bilgi düzeylerinin son derece düşük olduğunu, okullarda verilen din derslerini gereğince yerine getirmelerinin mümkün olmayacağını söyleyebiliriz. Çok uzun süren din karşıtı uygulamalara rağmen günümüzde nadiren de olsa Arapça bilen insanlara rastlanması ve dini örf ve adetlere büyük bir rağbet gösterilmesi Terekeme Türklerinin bugünkü dini yapısı hakkında fikir vermektedir.

E. Dinin Toplumsal Etki Boyutu

“Dinin etkileme boyutu, anılan diğer boyutlardan farklıdır. İnsanların ne yapmaları gerektiğini belirleyen dini kuralların tümü burada ortaya çıkar. Bir insanın kendi dini bağlılığının sonucu ve etkisi olarak ne yapması gerektiğine ilişkin beklentiler belli davranış tarzlarından kaçınmayı ve diğer davranış tarzlarına aktif olarak katılmayı kapsar.”¹⁵⁸ Bir başka deyişle dindarlığın toplumsal etkileri, “insanı davranışa sevk eden ve onu spesifik guruplaşmaya bağlayan dini yaşantılardır.”¹⁵⁹ Terekeme Türklerinin sosyal ve dini hayatını incelemeye çalıştığımız araştırmamızda, özellikle dini hayatın toplumsal etkileri konusunda evlilik, doğum, sünnet, boşanma ve ölüm gibi geçiş süreçlerinin içinde yer aldığı aile, eğitim, iktisadi hayat ve ahlaki durumla ilgili hususlar dikkate alınmıştır. Kültürün bu türden kurumsal yapılarında Terekeme Türklerinin inanç, örf ve adetlerinin farklılıkları ortaya konacak, zaman zaman Anadolu'daki yaşantı ve uygulamalarla karşılaştırmalara girilecektir. Bu bağlamda öncelikle aile hayatını ve onun dini yaşayışla ilişkisini ele alacağız.

¹⁵⁸ Glock, “Dindarlığın Boyutları Üzerine”, s.225.

¹⁵⁹ Glock, “Dindarlığın Boyutları Üzerine”, s.284.

1. Din ve Aile

Berger'e göre din, insanın dünya kurma girişiminde stratejik bir rol oynamıştır. O, insanın kendi öz manalarını realiteye aşılması suretiyle kendini dışsallaştırmanın en yüce sınırını ifade eder. Başka bir deyişle din, evrenin tamamını insan açısından manidar bir varlık olarak kavramanın cüretkâr bir girişimidir.¹⁶⁰ İnsan kadar eski olan din, bireysel ve toplumsal hayatında insanı mutlu kılmayı hedefleyen sosyal bir müessesedir. Din sadece insana has ve insanın ayırt edici niteliğidir, aynı zamanda insanı insan-i kâmil olmaya sevk eden bir disiplindir.¹⁶¹ “Din, toplumun en güçlü bağıdır ve dinin etkisi toplumun hemen bütün alanlarında kendini gösterir. Bir toplumsal kurum olan aile, evrensel bir yaygınlığa sahiptir. Çünkü insanın ilk sosyalleşmesi onun sayesinde gerçekleştirilir. Aile din ve birey arasındaki en önemli iletişim kanallarından biridir. Aile ile ilgili, önemli bütün olaylarda dini öğeler bulunmaktadır ve dine bağlı farklılıklar aile sayesinde sosyal davranışa aktarılır. Dini olanın sosyal boyutu, birey ve toplum arasında daima bir etkileşimi ifade ettiği için dindarlığın kayda değer bir kısmı ailede gerçekleşir.”¹⁶² Din sadece dünyevi hayatın bir parçası ve bölümü değildir. Aynı zamanda bir grubun üyelerinin büyük bir çoğunluğu tarafından savunulan değerlerini korur. Bu değerlerin korunması ve aktarılması temel sosyalleştirme kurumlarından olan ailede gerçekleşir. Bu bakımdan dini inanç ve pratiklerin aile ortamı ve yapısı ile ilişkisi çok önemlidir.

“Aile, tarih boyunca gelişme ve değişimler geçirmiş sosyal bir kurumdur. Totem vasıtası ile bir birine bağlanan binlerce üyeli aileler, zamanımızda karı, koca ve küçük çocuklardan ibaret olarak çekirdek aile düzeyine kadar inmiştir. Bir toplumsal kurum olarak aile evrensel bir yaygınlığa sahiptir. Aile, sosyoloji için de özel bir öneme sahiptir, çünkü insanın sosyalleşmesi onun sayesinde gerçekleştirilir, zira aile toplumsal normların ilk öğrenildiği yerdir.”¹⁶³

Aile ile ilgili önemli bütün olaylarda dini öğeler bulunmaktadır. Dini olanın sosyal boyutu, birey ve toplum arasında daima bir etkileşimi ifade ettiği için dindarlığın kayda değer bir kısmı ailede gerçekleşir. Aile ile ilgili önemli bütün olaylarda dinî unsurlar

¹⁶⁰ Peter L. Berger; *Dinin Sosyal Gerçekliği*, İnsan Yayınları, İstanbul 1993, s.58.

¹⁶¹ Amiran Kurktan Bilgiseven; *Din Sosyolojisi*, s.1–2.

¹⁶² Gunter Kehrler, “Din Sosyolojisi”, (Çev. M.E. Köktaş), Der. Y.Aktay, M.E. Köktaş, Vadi Yayınları, Ankara 1998, s.90–94.

¹⁶³ Önal Sayın, *Aile Sosyolojisi*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1990, s.148.

bulunmaktadır.¹⁶⁴ Bu nedenle aile konusu ile ilgili dini fenomenlerin aile sosyolojisi bakımından tetkiki, tüm toplumu ilgilendiren diğer yapıları ortaya koyar.

Aile, din ve birey arasındaki en önemli iletişim kanallarından biridir. Bu kanal, büyük dini organizasyonların nesiller boyu üye teminin devamlılığını da sağlamıştır. Bilindiği gibi çocuk, ailede adeta ikinci kez doğar yani sosyo-kültürel doğumunu yaşar. Dine bağlı farklılıklar, aile sayesinde sosyal davranışa aktarılır. Kültürün nesilden nesile intikalinde insanın üstünlüğü aile müessesinden kuvvet almıştır. Aile hayatı insan için kaçınılmaz bir hayattır ve insan başlangıçtan itibaren hiçbir zaman herkes kendisi için bir hayat geçirmemiştir.¹⁶⁵

Anadolu’da olduğu gibi Terekeme Türklerinde de çocuklar ilk dini bilgilerini aileden almaktadırlar. Araştırdığımız bölgede İslam dininin kuralları halk tarafından daha çok “adat” (toplum arasında gelenek ve göreneklere bağlı olan kurallar) olarak bilinmektedir. Bazı gelenek haline gelmiş olan dinsel uygulamalar dışında büyüklere saygı duymak gibi anlayışları bunlar arasında saymak mümkündür. Gözlemlerimiz neticesinde bu “adatlar”ın özellikle daha çok ileri yaş grubu insanlar arasında uygulandığı görülmüştür. Sovyet döneminde zayıflayan ve döneme hâkim olan yönetim anlayışı gereği zayıflatılmak istenen İslam kültürü ve inançları, bütün söz konusu bu baskılara rağmen gizli ya da bazı durumlarda açık olarak halk arasında yaşanmaya ve yaşatılmaya devam etmiştir. O dönemde bile Derbent’te Cuma namazına gidilmesi açık yapılan ibadetlere bir örnek olarak gösterilebilir. Sovyet rejiminin dağılmasıyla halkın inanç ve gelenekleri üzerindeki baskı ve zulüm kalkmıştır. Bu sayede günümüzde bütün eski Sovyetler birliğinin Müslüman toplumları gibi Terekeme Türkleri de elde edilen geniş özgürlük ortamından istifade etmeye ve dinsel bazı pratikleri yaşamaya başlamıştır. Nitekim mevlit ve cenaze gibi dini merasimlere genç yaş grubundan olanların da artan sayıda katıldığı gözlenmiştir. Önceden mevlitler daha çok gizli olarak yapılmaktaydı. Günümüzde hemen hemen her ailede senede en az bir kere olmak üzere mevlit okutulmaktadır. Bu mevlitler genellikle ölüleri anmak veya yeni doğan çocukları kutlamak için okutulur. Dini mübarek gecelerde ve Cuma günlerinde Kuran okunur. Aile yapısı ile ilgili olan ve dini bir özellik taşıyan bu “adatlar”, Sovyet rejiminin yıkılması ile birlikte daha fazla ve daha geniş toplum kesimleri arasında görünür olmaya başlamıştır. Sovyetler döneminin sona ermesinin hemen akabinde, dini yaşayışın şiddet ve yoğunluğu zannedildiği gibi bir artış

¹⁶⁴ Kehrer, “Din Sosyolojisi”, s.90.

¹⁶⁵ Bilgiseven, Din Sosyolojisi, s.357–358.

göstermedi, aksine bu süreç ilerledikçe geçen zaman içerisinde dışa açılma ve Türkiye, Suudi Arabistan, Mısır ve Cezayir gibi İslam dünyasının çeşitli ülkelerine okumaya giden öğrenciler vasıtasıyla kitle iletişim araçları da dahil olmak üzere pek çok alanda dini göstergelerin arttığı gözlenmektedir. Günümüzde çocuklar ve genç kuşaklar aileleri tarafından Kuran ve namaz öğrenmeleri için hocalara ve camilere gönderilmektedir. Burarlarda İslam'ın diğer kuralları ve gereklilikleri öğretilmeye ve uygulanmaya çalışılmaktadır. Günümüzde bu öğretilenlerin etkisi gözle görülür bir biçimde artmıştır ve artmaya devam etmektedir.

Ailede sosyal ve dini hayatın gözlemlenebileceği geçiş süreçlerinden birisi de evlilikle ilgili anlayış, inanç ve uygulamalardır.

a. Evlilik

“Evlilik, erkek ve kadın ilişkilerini meşru temele dayandıran toplumsal bir ilişkidir. Ailenin varlığı ve sürekliliği evlilikle sağlanır. Aile ve evlilik biçimleri ise toplumun sosyo-ekonomik koşullarıyla büyük ölçüde ilişkilidir.”¹⁶⁶ Aile kurumunun ortaya çıkışı ve süreklilik kazanmasında evlilik olgusunun önemi göz ardı edilemez. Kuran’da evlilik konusu “Kaynaşmanız için size kendi cinsinizden eşler yaratıp aranızda sevgi ve merhamet peyda etmesi de O’nun varlığının delillerindendir”¹⁶⁷ denilerek, kutsal bir temele oturtulmaya çalışılmaktadır. Aile, evlenmeye dayanır. Her toplumun ve kültürün kendine mahsus evlenme şekilleri ve adetleri vardır. Bu nedenle nikâh ve düğün adetlerine sosyolojide büyük önem verilir. Sadak’a göre İslam anlayışında evlenme, sırf bir ekonomik mukavele ve dini bir birleşmedir.¹⁶⁸ Evlilik, erkek ve kadın ilişkilerini meşru temele dayandıran toplumsal bir ilişkidir. Ailenin varlığı ve sürekliliği evlilikle sağlanır. Aile ve evlilik biçimleri ise toplumun sosyo-ekonomik koşullarıyla büyük ölçüde ilişkilidir.¹⁶⁹ Terekeme Türklerinde de bütün İslam dünyasında olduğu gibi evliliğe çok önem verilmektedir. Evlilik yaşı eskiden kızlar için 15/18, erkekler için ise 18/20 yaşları arasındaydı. Üç çeşit evlenme şekli vardı: iki taraflı anlaşma, beşik kertmesi ve kız kaçırma. Bunlardan en yaygın olanı “karşılıklı anlaşma” ile olan evlilikti. Nişanlı kız babasının evinde belli bir süre (en fazla bir yıl) kalmaktaydı. Kızın bütün giyim ihtiyaçları

¹⁶⁶ Doğan; Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar, s.231.

¹⁶⁷ Rum 30/21.

¹⁶⁸ Necmettin Sadak; Sosyoloji, Maarif Matbaası, İstanbul 1939, s.114–117.

¹⁶⁹ Doğan; Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar, s.231.

erkek evi tarafından karşılanmaktaydı; bunun dışında da her bayramda kız evine (gelin görme) çeşitli hediye ve tatlılarla gelinirdi.¹⁷⁰

“Beşik kertme” ise çok nadir olarak yapılmaktaydı. Bu evlilik, ortaklıkların, yakın arkadaşlıkların ve malların bölünmemesi amacıyla yapılırdı. Küçük kız evlilik yaşına gelene kadar, erkeğin ailesi tarafından kızın ailesine ve kıza özel günlerde ve bayramlarda her çeşit hediyeler verilmekteydi. Fakat bu anlaşmalar çoğu zaman çocuklar büyüdükçe sona ermekteydi ve bundan dolayı aileler arasında büyük düşmanlıklar oluyordu; hatta ölümlerle sonuçlanan kavgalar da çıkabiliyordu.

“Kaçırma” ise: kız ve erkek taraf ailelerinin razı olmadığı ve genellikle erkeğin kızı kaçırması ile sonuçlanan evlilik türüdür.

Birde “değişmeli” evlilikler vardır: Bu çok nadiren görülen bir evlilik türüdür. Bu tür evliliklerde kız tarafı veya erkek tarafı bir evliliği onaylarken, diğer evliliğin de sözünü alıyorlardı; yani kızı veren oğluna karşılık olarak karşı tarafın kızını istiyordu. Terekeme Türklerinde genelde gençlerin evlilikleri aileler tarafından onaylanmaktaydı. Ama nadir de olsa erkek kendi seçtiği bir kız ile evlenmek için anne ve babasını ikna edebiliyordu; kız için ise böyle bir durum imkânsızdı. Günümüzde ise evlilikler çoğunlukla kızın veya erkeğin birbirlerini görmesi ve beğenmesi ile gerçekleşmektedir. Tabii burada yine her iki ailenin onayı da alınmaktadır. Ama buna rağmen aileler bazı evliliklere onay vermemektedirler ve geçmişte olduğu gibi, kaçırma olayları nadiren de olsa görülmektedir. Kuzenler arasında evlenme de olabilmektedir. Dayı, amca, teyze çocukları arasında yapılan evlilikler de görülebilmektedir. Eskiden evlenenlerin aynı dinden, aynı köyden ve aynı soydan olması önem arz ediyordu. Müslüman bir erkeğin başka dinden bir kızla evlenmesi mümkün olsa da, Müslüman bir kızın farklı dinden olan bir erkekle aile kurmaları halk tarafından kabul edilmemiş ve hiçbir zaman hoş karşılanmamıştır. Gözlemlerimiz esnasında artık evlilikte tarafların soy ve köy farklılığı önemini kaybetmiş, ancak din farklılığına verilen önemin (özellikle kızlar için) devam ettiği anlaşılmıştır. Eskiden olduğu gibi Sovyetler zamanında ve günümüzde de Terekeme Türkleri arasında “dini nikâh” çok önemsenmektedir. Resmi nikâhtan sonra dini nikâh (kebin yâda kebin kesme) mutlaka yapılmaktadır. Dini nikâh, evlenenlerin yakınları tarafından köy imamın evinde yapılmaktadır. Bu nikâh esnasında evlenecek olan çift bulunmamaktadır.

¹⁷⁰ Rasul Magomedoviç Magomedov; Obıçai i Tradizii Narodov Dagestana, Daguçpedgiz, Mahaçkale 1992, s.92.

Nikâh töreni tarafların babaları veya en yakınları arasında gerçekleşmektedir. Geçmişte kızı istemeye “elçi” olarak köyde en çok saygı gören kişi gönderilirdi Ancak şimdilerde elçi gönderme işinin sona erdiğini, bizzat erkek tarafının ailesinin kız istemeye gittiğini söyleyebiliriz. Kız tarafı razı olsa bile hemen bunu belli etmemesi adettendir. Elçiler birkaç kere geldikten sonra olumlu veya olumsuz cevap alırlardı. Eğer cevap olumluysa birkaç gün sonra kıza yüzük götürülür (geleşen) ve düğün günü belirlenirdi. Düğün oluncaya kadar nişanlı çift yeni akrabalarıyla görüşmezlerdi, bu örf ve geleneklere göre çok ayıp sayılmaktaydı. Günümüzde ise Anadolu’da olduğu gibi nişan yapıldıktan sonra nişanlı olan çift yeni akrabalarıyla ve birbirleriyle görüşebilmektedirler. Düğün tarzları sosyo-ekonomik duruma, kültürel, örf ve adetlere bağlı olarak farklı biçimlerde şekillenmektedir. Eskiden düğünler üç gün boyunca sürmekteydi. Genelde Cuma akşamı başlayan düğün Pazar günü gece yarısına kadar devam etmekteydi. Düğünden birkaç gün önce erkek tarafı akrabalar düğün evine davet edilir ve kız evine götürülecek olan erzakların kimlerin ve hangi gün götürüleceğine karar verilir. Erzak olarak da pirinç, et ve yağ götürülmektedir. Düğün başlamadan önce düğünü idare ve intizamı temin için “tamada” (çalgıcuların ve düğünün düzenini sağlayan kişi) ile bunun emrinde “cellâtlar” seçilir (tamadanın yardımcıları). Arkasından Dağıstan’ın bütün halklarının ortak yemeği olan “hinkal” (açıldıktan sonra dilimlenmiş hamur parçalarının et suyunda haşlanması suretiyle pişiriliyor ve sarımsaklı sos dökülerek servis yapılıyor) verilmekteydi. Cumartesi öğlen vakti kız evine çeşitli hediyelerle gidilir, yemek yenilir eğlenceler yapılır yerel halk oyunları oynanır, sonra düğün erkek evinde gece yarısına kadar devam ederdi. Akşam kız evinden erkek evine düğüne, tatlı, pasta ve şeker çeşitleri dolu tepsilerle kız tarafı akrabaları gelmekte. Cumartesi gece kız evinde kızlar toplanır bu geceye zaten toplum arasında “kızlar gecesi” denilmektedir. Bu gece geç saatlerde kız evinde kına yakılır, gelinin ellerine ve ayaklarına kına yakılır. Damat da arkadaşları ile birlikte kına gecesine gider. Damadın da sol elinin parmağının ucuna kına yakılır. Pazar günü öğlen vakti tekrar kız evine gidilir kız alınır ve erkek evine getirilirdi. Bu tören sırasında damat bulunamazdı. Kız evinde sofralar kurulur, ziyafetler verilir, çalgılar çalınır, oyunlar oynanır. Oyuncular ortalıkta toplanır, ancak oyuna herkes katılır. Gelin, evden ayrılırken, baba evine tekrar dönmesin diye ardından sembolik taş atılır. Amaç gelini aşağılamak değil, yeni yerinde taş gibi ağır olmasını sağlamaktır. Düğün alayı, damat evine varıncaya kadar yolda birkaç defa durur, erkeklerle kadınlar bu duruşlarda halk oyunları eşliğinde danslar ederler. Mahallenin delikanlıları da yolları keserek bahşiş alırlar (para,

içki, yemek vs.). Düğün alayı yoldan geçerken yol üzerinde bulunan evlerden ya da halk (isteyenler) gelinin ve damadın bereketli olması için buğday, un, pirinç ve v.s gelinin ve damadın üzerine atmaktadırlar. Gelin arabası damat evine gelince, gelinin hemen arabadan inmesine izin verilmez. Gelinin akrabalarından biri yanında mutlaka bulunduğu için (yenge) bu kişiye para verilerek gelinin arabadan inmesine izin verilir. Yengenin dışında gelinin yanında en az yedi veya sekiz arkadaşı daha bulunmakta ve bunlarda elinde bir şey tutmaktadırlar. “Büyük yenge” ve “kız yenge” gelinle aynı arabaya binerler. Büyük yenge elinde yastık tutar küçük ise gaz lambası. Gelinin diğer arkadaşları ise üzerine mumlar takılmış helva tepsisi, içinde şekerli su olan küçük sürahi, ayna, çiçek vb. şeyler tutmaktalar. Bazı düğünlerde ise damadın babası tarafından yeni çift için kurban kesilmektedir. Akşam ise düğün erkek tarafının akrabalarının evinde devam eder, buna da “damat’ın yanı” deniyor. Pazar gecesi düğün sona ermektedir. Günümüzde ise düğünler genellikle geçim sıkıntısından dolayı sadece bir günde olmaktadır. Eskiden gelin kendi düğününü hiç görmezken günümüzde yeni çift, onlar için hazırlanmış özel masada otururlar. Düğünde bulunan herkes gibi onlar da kalkar oynar ve dans ederler. Düğünler köylerde, kasabalarda evin avlusunda yemekli, içkili ve müzikli olarak yapılmaktadır. Anadolu’da olduğu gibi Terekeme Türklerinde de davul ve zurna başta gelen çalgılardandır. Halk oyunlarının başında bütün Dağıstan’da olduğu gibi Terekeme Türklerinde de “lezginka” (Dağıstan’ın folklor dansı) gelir. Kızlar ve erkekler birbirlerine tutunmadan yüz yüze oynarlar, bu oyun genelde taraflar birbirlerini davet ederek yapılmakta, davet eden davet edilene oyun sırasında para verilmektedir. Bu para ise esasen çalgıcılara gitmektedir. Çalgıcılar, düğüne anlaşmalı olarak gelmektedirler, anlaşma gereği belirlenen miktarın üstünde para toplanırsa, paranın fazlası düğün sahibine verilmekte, aksi durumda ise düğün sahibi tarafından eksik miktar tamamlanmaktadır. Düğüne her iki tarafın akrabaları tarafından genelde kadınlar tepsiler içinde tatlı ve meyve çeşitleri ile gelmektedirler. Büyük şehirlerde ise düğün aynı düzen içinde sadece düğün salonlarında kimi zaman erkek, kimi zaman kız tarafınca yapılır.

Terekeme Türklerinde gelin eşikten girerken ilk önce sağ ayağını atmaktadır ve gelinin eli bala sokularak kapının üst kısmına sürmesi sağlanır; bunun uğuruna ve bereketine inanılır. Gelinin elinden damadın yakın akrabaları bal yemektedirler. Bunun nedeni ise ileride yeni gelinle akrabaların iyi geçinmesinin istenilmesi ve temenni edilmesidir. Gelin odasına girince kaynanası duvağını açmadıkça gelin oturmamaktadır. Bazı evlilikler İslam inancına ve geleneklerine göre mevlit okutulurken kutlanır. Günümüzde evlilik ve

düğün adeta iki aile arasında bir rekabet halinde gerçekleşmektedir. Aileler düğüne giderken götürdükleri hediyein maddi karşılığının kendi çocuklarının düğününde aynen iade edilmesini beklemektedirler. Bu tür davranışlar günümüzde bazen üzücü olaylara da neden olmaktadır. Terekeme Türklerinde yeni evli çift, geleneklere göre düğünden sonra üç gün evden dışarı çıkmamaktadırlar. Üç gün sonra damadın arkadaşları gelerek damadı evden alıp dışarı çıkarırlar; buradaki asıl amaç ise gelinin yüz açma töreninin yapılmasıdır. Kız ve erkek tarafından akrabalar çeşitli hediyelerle gelinin yanına gelmektedirler, bu tören esnasında erkeklerin bulunmamasına dikkat edilmektedir. Bu merasimin sonunda ise gelinin yüz örtüsü bir erkek çocuğu tarafından açılmaktadır; burada amaç ise yeni çiftin ilk çocuğunun erkek olması temennisidir. Düğünden sonra yeni evliler bir süre (evleri yok ise evleri yapılanaya kadar) erkeğin ailesi ile birlikte yaşamaktadırlar. Eğer evlenen erkek evin küçük oğlu ise her zaman anne ve babası ile birlikte yaşamaktadır. Düğünde bir, iki hafta sonra kız tarafı erkek tarafını yemeğe davet eder. Bu yemekte sadece çok yakın yani aileden sayılan akrabalar bulunmaktadır. Bu davette kız annesi tarafından damada altın yüzük ve kıza da altın bir takı takılır. Eskiden erkeğin karısının ismini söylemesi toplum tarafından çok kötü karşılanmaktaydı ve aynı zamanda uğursuzluk uygunsuzluk olarak da algılanırdı. Erkek eşine ismi ile hitap etmez, ona “hey”, “kız” diye kadın da eşine “gede”(erkek) diye hitap ederlerdi. Yoksa büyüklere karşı hayâsızlık olurdu. Yeni gelin ilk sıralar kaynatasından kaçardı, onunla aynı sofrada yemek yemezdi, onun yanında eşler birbirleriyle konuşmazlardı; bu durum babaya karşı bir saygısızlık olarak görülürdü. Elbette günümüzde bu tür telkinler pek kalmamıştır. Terekeme Türklerinde çok eşli evlilik nadirdir ve halk tarafından da iyi karşılanmamaktadır. Görüştüğümüz bayanların büyük bir kısmı böyle bir evliliğe kesinlikle izin vermeyeceklerini belirtmişlerdir.

b. Çocuk ve Doğum:

Türkiye’de de olduğu gibi Terekeme Türklerinde erkek çocuğun doğması çok mutlu bir olay ve arzu edilen bir durumdur. Çok çocukluk, Terekeme ailesinde mutlu bir ailenin göstergesiydi. Tabi ki günümüzde bu olay yaşanan geçim sıkıntısından dolayı Anadolu’da olduğu gibi pek geçerli sayılmamaktadır. Bebek daha dünyaya gelmeden bebeğin eşyaları hazırlanmaya başlanılır. Bu hazırlıklar genelde anne tarafından yapılır. Fakat bebeğin beşiğini baba tarafı almaktadır. Yeni doğan bebeği kutlamak için akraba ve

arkadaşlar çeşitli hediyelerle gelmektedirler. Ailesi tarafından kutlama töreni yapılır, komşu köylerden bunun için tanıdıklar gelir. Çocuğun doğum haberini müjde eden kişi, yakınları tarafından mükâfatlandırılır. Bebeğin eşi temiz bir yerde toprağa gömülür. Çocuğa doğumundan bir hafta sonra “beşiğe bağlama” töreni yapılmaktadır. Bu törene bütün akraba, dost ve komşu kadınlar davet edilmektedir. Törene gelen herkes çocuk için bir hediye getirir. Bu törende çocuğa isimde verilmektedir. İsim verme merasiminden önce çocuğa yeni elbiseler giydirilerek beşiğine yatırılmaktadır. Bebeğin beşiği boş sallanmaz aksi halde bebeğin karnı ağrıyacağına inanılmaktadır. Verilen isim, dini bir isim veya vefat etmiş aile reislerinin birinin ismiyse mevlit okutulmaktadır. Çocuğa isim büyüklerin rızası ile konulmaktadır. Çocuğun ismi genelde köyün imamı tarafından verilmektedir. Önce çocuğun sağ kulağına ezan okunur sonra sol kulağına ismi söylenir, en sonunda da dualar okunur. Burada karşılaştığımız uygulamalar Anadolu’da da çok benzer bir şekilde yaygındır. Kırk gününde çocukların saçı tıraş edilir, çünkü çocuğun ilk saçı Terekeme Türklerinde pis sayılmaktadır. Kırk gün anne ve bebeğin olduğu odaya cenazeden gelen kimse, yeni evliler ve yeni doğum yapmış kimselerin girmesi yasaktır çünkü çocuğa ve anneye kırk düşeceğine inanılmaktadır. Kırk olanların tedavisi ise köyde bulunan kırk anahtarla çıkarılmaktadır. Anahtarlar bir su dolu kab içinde yıkanır ve suyu anne ve bebeye içirilir. Çocuğun ilk dişi çıktığı zaman fasulye, mısır ve buğday karışık olarak haşlanılır ve bütün komşulara dağıtılır. İlk dişi gören kimse, çocuğa kırmızı pantolon almak zorundadır. Halk arasında ismin dinî ve millî olmasına çok önem verilmesine rağmen, son zamanlarda daha çok yabancı filmler ve dizilerin de etkisiyle (Alyoşa, Raul, Boris, İzaura, Maria, Dinara vb.) yabancı isimlere yer verilmektedir. Görüştüğümüz kişiler çocuklarına “eski”¹⁷¹ bir isim verdikleri için çocuklar büyüyünce problem yaşadıklarını belirttiler. Dağıstan’ın genelinde ve Terekeme Türkleri arasında erkeklerde “Muhammed”, kızlarda ise “Patimat” (Fatma), “Hadijat” (Hatice) en yaygın olarak kullanılan isimler olarak dikkati çekmektedir. İsimlerle ilgili bir başka ilginç durum ise, aynı aile içinde baba-oğul, ana-kız aynı isimleri taşıyabilmektedir. Ailede arka arkaya kız çocuğu olduğu zaman “Kızıtan”, “Oğlangerek”, “Besti” gibi isimler verilmektedir. Öte yandan Terekeme Türkleri’nde hamile kadına özel ilgi gösterilir, nefesine çok dikkat edilir canının çektiği bir yiyecek olur ise, temin edilip yenmesi sağlanılır. Yemesi sağlanılmaz ise, annenin vücudunda aşerilen yiyeceğin leke şeklinde çıkacağına

¹⁷¹ Halk özellikle dini nitelikli isimleri “eski” olarak nitelemektedir.

inanılmaktadır. Nitekim bu inanca Anadolu’da da rastlanmaktadır. Kadınlara bu dönemlerinde ağır işlerin yapılmasına izin verilmemektedir.

c. Sünnet

Sünnet Hz. İbrahim’den beri devam ettiği kabul edilen bir uygulamadır. Kitab-ı Mukad-des’te geçen: “Sen ve senden sonra zürriyetin nesiller boyunca, ahdimi tutacaksınız. Sizden her erkek sünnet olacaktır, Ahtım daima bir ahit olarak etinizde kalacaktır.” İfa-desi sünnetin özellikle Musevilikteki temellerini göstermektedir. Bu anlamda sünnet, gayri meşru cinsi münasebet ihtirasını kesip önlemeye ait bir işarettir.¹⁷² Sünnet İslam kültüründe de çok önemli bir yer işgal etmiş, bütün Müslüman toplumlarda uygulana gelen ve kültürel özellikler de kazanmış bir ritüeldir. Terekeme Türkleri’nde de sünnet çok yaygın olup, her doğan erkek çocuğu mutlaka sünnet edilmektedir; fakat Türkiye’deki gibi sünnet düğünü ve tören yapılmamaktadır.

Sünnet edilen çocuğa akrabaları hediyeler getirmektedirler. Çocuğun doğumunda kesilen göbek bağında olduğu gibi, sünnette de kesilen parça çatı katına atılır. Sünnet edil-meyen erkek çocuğu toplum arasında iyi karşılanmamakta, çoğu zaman onun Müslü-manlığı tartışma konusu edilmektedir. Bu anlayış Müslümanlığın gereğinden ziyade, araştırma bölgemizin örf ve adetlerinden kaynaklanmaktadır.

d. Boşanma

“Boşanmak, manevi bir bağ olan nikâhı çözmek ve izale etmektir. Boşanma Allah’ın sevmediği bir şey olarak kabul edildiği için İslamiyet’te en son başvurulacak çaredir. Ancak bu bazen de zaruret haline gelebilmektedir. Bunun için de, esasen istenilmemekle beraber, boşanmak helal kılınmıştır.”¹⁷³ Aile mutluluğunun ikame edilemediği ortam, çocuklar da dâhil bütün bir aile için çekilmez hale gelebilmektedir. Ancak tam tersi bir durumda, yani huzur ve sevgi-saygı ortamının yerleştiği ailelerde toplumsal yapının sağlıklı bir şekilde sürmesi için önem taşımaktadır. Bununla birlikte huzurun kalmadığı ve anlaşma imkânlarının tükendiği bir aile çatısı altında insanları birlikte yaşamaya zorlamak ise anlamsız olabilmektedir. Böyle bir durumda boşanamayan çiftler, zaten mev-

¹⁷² Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil), Acar Matbaacılık, İstanbul 2001, s.18.

¹⁷³ İsmail Mutlu; Evlilik ve Aile, Mutlu Yayıncılık, İstanbul 1995 s.276.

cut olan huzursuzluk ve geçimsizlik gibi olumsuz durumları yeni olumsuz sonuçlarla daha kötüye götürebilirler. Bu türden durumlara imkân vermemek için, İslamiyet bu çerçevede boşanmayı kolaylaştırmıştır. Kuran'ı Kerim boşanma ile ilgili ayetleri Talak¹⁷⁴ suresinde bildirmektedir. Boşanma her Müslüman toplumda olduğu gibi Terekeme Türkleri'nde de belli bir memnuniyetsizlikle karşılanmaktadır. Bu bağlamda örf ve geleneklerin ağır bastığı toplumlarda evlilik, aile ortamı mutsuz olsa da sürebilmektedir.

Araştırma alanımızda boşanmalarda Anadolu'da olduğu gibi "mihir" söz konusu olmasa da, örf ve âdete göre mal paylaşımı yapılır. Esasen "mihir" kavramı Terekeme Türkleri arasında pek bilinmemektedir. Hatta görüştüğümüz Cami imamı arasında bile "mihir" kavramının bilinmediğine şahit olduk. Genelde kadın ve erkek tarafından çiftlere verilen hediyelerin hepsi kadına verilmektedir (tabi bu durum ailelere göre değişebilmektedir). Boşanmalarda bu yüzden çoğu zaman mal paylaşımı en büyük sorunu oluşturduğu için, ayrılan çiftlerin aileleri arasında kavga ve küsmelere neden olmaktadır. Evliliğin kadın tarafından sona erdirildiği durumlar veya boşanmalar toplum tarafından hoş karşılanmamaktadır; çünkü yaygın olan anlayışa göre "kadın eşinin her türlü eziyetine katlanmalıdır", bu tür boşanmalarda erkek tarafından kadına verilen bütün hediyeler de erkekte kalmaktadır. Anadolu'da bilinen yaygın anlayışa benzer olarak Terekeme Türkleri arasında da, evinden beyaz gelinlikle çıkan kızların oraya ancak beyaz kefenle dönebileceği şeklinde bir kabul vardır. Bu kabul gerçi son zamanlarda önemini kaybetmiş bulunmaktadır. Zira kadınlar boşandıkları zaman rahatlıkla ailelerinin yanlarına sığınmaktadırlar. Terekeme Türkleri arasında boşanma sebepleri olarak; "kaynana-gelin geçimsizliği", "eşin içki içmesi ve kadını dövmesi", "eşlerin gayri meşru bir ilişkiye girmesi", "kadının kısır olması", gibi faktörler görüşme yaptığımız kişiler tarafından dile getirilmektedir. Boşanmaların artışında öne çıkan diğer bir sebebi de, ekonomik durumun bozuk olmasından dolayı çıkan geçim sıkıntıları ile giderek aile kurumuna verilen önemin zayıflaması oluşturmaktadır. Görüşmelerimizde sıklıkla dile getirilen şey, "Eskiden boşanmalar çok nadir olmasına rağmen, bunun günümüzde giderek arttığı; buna sebep olarak ta gençlerin yabancı kültürlerden etkilenmesi, örf ve adetlerinden uzaklaşması" özellikle yaşlı Terekemeliler tarafından dile getirilmektedir.

¹⁷⁴ Bkz: Talak/65.

e. Ölüm

İnsan hayatının en önemli geçiş dönemlerinden biri olan ölüm doğum ve evlenme dönemlerinde olduğu gibi kendisiyle birlikte birçok töre, adet ve kurallar getirmiştir.¹⁷⁵ Küçük büyük herkes için ölüm mukadderdir. Bilindiği gibi ömür ölümle biter. İslam dini insanın dirisine vermiş olduğu değeri onun ölüsüne de vermiştir, çünkü ölmek yok olmak değildir; bir evden diğer bir eve göç etmektir; eğer böyle olmasaydı, dünya hayatının bir manası ve gayesi kalmaz ve kısa bir ömür için bu kadar didinmeye, mücadele ve harekete lüzum görülmezdi.¹⁷⁶ Bütün bu bilgimiz dini bilgilere rağmen, ölüm, insanogluna çok acı veren bir olaydır. Sırların sırrı olan ölüm, sayısız nazari spekülasyonlara, efsaneler eve aynı zamanda her çeşit büyüsel ve dini ayinlere konu teşkil eder. Sosyolojik bakımdan onun başlıca etkisi kişiyi grubundan ayırmak ve aileyi üyelerinden birinden ve hatta başkanından mahrum bırakmaktır.¹⁷⁷ Bu anlamda bütün toplumlarda hem bu acıları dindiren, hem de ölüm sonrası bilinmezliğe bir anlam veren bazı inanç ve uygulamalar söz konusudur. Ölüm hadisesi pek çok inanç ve adetlerle yerine getirilmektedir. Örneğin bu çerçevede ilk olarak çok yaşlı olan ve ölüm anının yaklaştığı hissedilen kimseler ziyaret edilerek onlarla helallaşılır. Başlarında Yasin-i Şerif okunur. Artık ölüm anının yaklaştığı kabul edilen kişinin, eğer varsa vasiyeti alınır.

Terekeme Türklerinde ölüm olaylarının duyurulması, ölenin yakınlarının ağlamasıyla olur. Olayı duyan komşular ölü evine toplanarak ölünün yakınlarının acılarına ortak olmaya, onları avutmaya ve ilk hazırlıkları yapmaya yardımcı olurlar. Ölüm esnasında eller yana çekilir, gözler kapatılır, çene bağlanır, ayaklar uzatılır. Ölü helvası daha mevtta defnedilmeden yapılır ve defnedilinceye kadar da dağıtılır. Bunun dışında birde Cuma günleri ruhları şad etmek için helva ekmek dağıtılır.

Bu arada uzakta bulunan ölü yakınlarına akrabaları veya komşuları haber verirler. Ölümü haber verecek kimse, papağını ön tarafa doğru düşürür ve yüzü yere eğik yürür. Böyle kimsenin ölüm habercisi olduğu halk tarafından hemen anlaşılır. Terekeme Türkleri ile diğer Müslüman halkların cenaze merasimleri arasında büyük bir fark görülmemektedir. Ölen biri en kısa zamanda gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra hemen gömülmeye çalışılır. Eğer uzaktan gelecek olan ölü yakını varsa, en fazla bir gün bekletilir. İkinci vaktinden sonra ölen birinin en geç ertesi gün öğlen namazından sonra gö-

¹⁷⁵ Yaşar Kalafat; Türk Dünyası Karşılaştırmalı Türkmen Halk İnançları, ASAM, Ankara 200, s.258.

¹⁷⁶ Celal Yıldırım; Büyük İlmihal, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1965, s.400.

¹⁷⁷ Joachim Wach; Din Sosyolojisi, (Çev. Ünver, Günay), MÜİF Yayınları, İstanbul 1995, s.103.

mülmesi gerekmektedir. Geceye kalan ölünün üzerine kefenlendikten sonra ayna konulur. Ölü erkekse erkekler tarafından, kadınsa kadınlar tarafından yıkanır. Ölünün yıkanması için tecrübeli kişilerden yardım istenir, aynı zamanda köyün imamı da orada bulunur. Ölü, evin her hangi bir odasında, özel yapılmış bir tahta küvetin içinde yıkanmaktadır. Bu küvet su sızdırmaz diye naylonla sarılmıştır ve hafif eğimlidir. Bu eğim sayesinde küvetin içinde su birikmez, öncede yerleştirilmiş kovaların içine akar. Cenazenin yıkandığı su kanalizasyona değil insan ayağının değmeyeceği, çiğnenmeyen yerlere dökülür. Yıkama işleminden sonra ölü kefenlenir. Kefen erkekler için üç parça bezden, kadınlar için beş parçadan oluşmaktadır. Kefen bezinin rengi kesinlikle beyaz olmalı. Kefen üç kat olur fakat iki kere veya daha çok evlenen kadınlar için dört veya beş kata kadar çıka bilir. Ölü kefenlendikten sonra bütün ölü yakınları ölünün yanına toplanır. Öğlen namazından sonra cenaze namazı kılınır ve mevta mezarlığa erkekler tarafından sedyeyle götürülür. Kadınların mezara gitmesi köyün imamı tarafından yasaklanmaktadır. Mevta mezara yüzü kibleye dönük olarak sağ tarafına yatırılır. Defnedilirken Kuran okunur. Mezar kapatıldıktan sonra imam dışında herkes uzaklaşır ve imam ölüye dini bilgiler verir (dinin İslam, peygamberin Muhammed, kitabın kuran vb. Nitekim Anadolu'da "telkin" adıyla aynı şeyler yapılmaktadır). Mezarlıktan dönen ölü yakınlarını kadınlar kapıda ağlayarak karşılarlar. Ölü yakınları(erkekler) bir hafta sabahtan akşama kadar cenaze evinde bulunurlar. Başsağlığına gelenlerin hoca tarafından uyarılması ile fatiha okunur, cenaze sahibine "geçmiş olsun" derler. Erkeklerin cenazeye şapka ile gelmesi şarttır. Kadınlar cenaze evine üç hafta yürürler, özellikle Cuma günlerine özen gösterilir. Cenazelerde kadınlar sesli olarak ağlarlar, aksi takdirde halk tarafından ayıplanmaktadırlar. Cenazeye yas denilir ve bu merasim kırk gün devam eder ve kırkıncı gün erkekler tıraş olur. Vefat eden kişi öldüğü günden üç gün sonra mevlit, yani Terekemelerdeki adıyla "hayrat" okutulur. Öldüğü günden itibaren yedi gün boyunca her akşam Kur'an okutulur. Kırkıncı günün sonunda, tekrar bir mevlit okutulur buna da Terekeme Türklerinde "kırkını sindirme" denir. Elli kinci gece ölünün eti kemiklerinden ayrıldığı gece olarak bilinmektedir ve bundan dolayı kolay ayrılması için kuran okutulmaktadır. Bunun ardından elli kinci gecesi yakın akrabaları ve imam eşliğinde bir mevlit daha okutulur ve en son olarak da vefat eden kişinin bir yılı dolduğunda tekrar bir mevlit okutulur (bunu her sene ölüm günü tekrar edenler de vardır). Mevlidi okuyan ve orada bulunan herkese para verilir (paranın miktarı bellidir). Cenazeye gelenlere ölü evinde yemek verilir. Büyükbaş hayvan kesip çeşitli yemekler pişirmek suretiyle muhi-

tin zenginini, fakirini ayırmadan herkese yemek verilir ve dualar okunur. Bir yandan bu tür merasimler ekonomik açıdan zayıf olan Terekeme Türklerini geçim sıkıntısına neden olmaktadır. Bu geçim sıkıntısına rağmen, mezarın etrafını yaptırmak ve hatta mermerlerle döşemek çok yaygın ve adeta bu konuda bir yarış bulunmaktadır. Bu yarış öylesine abartılmıştır ki genç yaşta ölenlerin mezarlarına heykeller yapılmaktadır. Mezar taşları boy, stil ve motifleri itibariyle birbirinden çok farklıdır. Erkek mezarlar taşlarının alt sırasında; at, süvari ile birlikte at, atın karın kısmının altında bir çift çizme, kılıç motifleri vardır. Kadın mezar taşlarında tespih, sürahi, çiçek ve benzeri motifler yaptırılmaktadır. Bütün mezar taşlarında muhakkak ay ve yıldız şekli bulunmaktadır. Ayrıca tekli ve çiftli kompoze edilmiş kuş resimleri de yaptırılmaktadır. Son dönemin zengin mezarlarında siyah mermer üzerine ölen kişinin boydan veya vesikalık fotoğrafı resmedilmektedir. Genç ölenlerin mezar taşları bağlanmış olan çaputlardan (bez parçaları – gömlek, eşarp v.s.) gözükmemektedir. Ölünün yakını olan kadınlar bir yıl boyunca siyah giyerler. Siyah renk ile adeta bir “kederlilik” mesajı verilmektedir. Yas evinde neşeli bayram olmaz, daha ziyade “kara bayram” olur ve üç, altı veya bir yıl boyunca o evde televizyon bile izlenilmez, düğüne gidilmez.

Eski zihniyeti sürdürmek, ayakta tutmak bakımından çok geniş imkânlar sağladığı için din adamları burada da cenaze merasimlerine çok önem verirler. Din adamlarına duyulan ihtiyacın temel gerekçesi ölü yıkamaktır, ancak burada ölünün temizlenmesinin ötesinde bu durumun bazen çeşitli çıkarlar sağlamak için bir vesile olduğu da görülebilmektedir. Ölünün varlık durumuna, geride kalanların ilgisine göre para, eşya, vb. çeşitli maddî karşılıkların elde edilmesi usullere bağlanmıştır. Cenaze için mezarı kazan ve ölü için Kur’an okuyan kişilere yemek, para ve çeşitli hediyeler verilir. Bu yüzdendir ki halk arasında “Diri bir eliyle yerse ölü iki eliyle yer” deyimini çok meşhurdur. Bu çerçevede, bütün Terekeme köylerinin mezarlıklarında Kur’an okumak için özel çadırlar kurulmuş olduğunu da buraya eklemeliyiz.

2. Din ve Eğitim

Araştırma bölgemizde görüştüğümüz çoğu kişinin dini bilgilerinin, sözlü kültüre dayalı ve kulaktan dolma bilgilerle oluştuğunu söylemek mümkündür. Evlerde Kur’an dışında dini bilgi içeren hiçbir kitap bulunmadığını söyleyebiliriz. Dini bilgileri insanlar genelde mevlitlerde veya cenaze evlerinde mollalardan edinmektedirler. Son birkaç yıl içinde

özel ve yerel kanallardan çeşitli dini programlar vaazlar ve mevlitler, özellikle Cuma akşamları, mübarek gün ve gecelerde yayınlanmaktadır. Bu programlarda Hz. Muhammed'in hayatı, hadisleri ve peygamberin sünnetinden örnekler verilmekte, dinî yaşayışla ilgili bilgiler verilmekte. Bu programlarda konuşan kişiler genellikle Dağıstan'daki dinî eğitim veren yüksek okullardan mezun olan kişilerdir. Bu okullardan birisi de örneğin Mohaçkale'de faaliyet gösteren İslam Enstitüsü'dür.¹⁷⁸ SSCB'nin dağılması ile birlikte araştırma bölgemizdeki okullarda din dersleri verilmeye başlanmış; bu derslere de köyün mollasının (imamı) girmesi uygun görülmüştü. Daha sonra molların öğrencilerin kılık ve kıyafetine karıştığı görülmüş ve bu derslerden vazgeçilmiştir. Günümüzde ise okullarda sadece seçmeli olarak Arapça dersleri verilmeye başlanmıştır. Bunun dışında araştırma bölgemizdeki insanlar yurt dışında dini eğitim almış kişilerden (yurt dışında dini eğitim alan öğrenciler) bilgilenmeye çalışmaktadırlar. Burada da toplumun kafasını karıştıran yeni anlayış ve öğretiler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu öğrenciler eğitim için buldukları ülkelerde ilişkide oldukları çeşitli dinî anlayış ve akımların etkisini buralara taşımaktadırlar. Bununla birlikte halk arasında mollalara ve kulaktan dolma bilgilere daha çok sahip çıkılmakta ve dışarıdan gelen öğrencilere pek itibar edilmemektedir. Öğrencilerin kitabi bir din anlayışını halka empoze etmeye çalışmaları, halk arasında tepki bulmaktadır. Halkın gündelik hayatında ve ilişkilerinde folklorik düzeyde kalan din anlayışı, dışarıdan gelen öğrencilerce eleştirilmekte, halkın bazı tutumlarının yanlışlığı vurgulanmakta, ancak insanlar bu girişimlere tepki göstermektedir. Kuşkusuz çok uzun bir süreçte kazanılan alışkanlıklar ve anlayışların değiştirilmeye çalışılmasına karşı bazı olağan tepkiler söz konusudur. Fakat SSCB öncesi toplumda dinî hayatın daha geleneksel özelliklere sahip olduğu, görüştüğümüz kişiler tarafından ifade edilmiştir. Toplumda geleneksel din anlayışının ve uygulamalarının özellikle Stalin sonrası veya II. Dünya Savaşı sonrası katı uygulamalarla ortadan kalktığı belirtilmektedir.

Dağıstan'ın birçok şehrinde günümüzde din dersleri ve Arapça dilbilgisi öğretilen medrese ve yüksek dini okullar faaliyet göstermektedir. **Hasavyurt, Derbent, Çirkey, Mohaçkale, Buynaksk** gibi büyük şehirlerde yüksek dini okullar açılmıştır. Bu okulların çoğu Dağıstan'da en yaygın olan Nakşibendî Tarikatının etki alanı içinde görünmektedir. Daha önce bir kısmı medrese olan bu okulların sonradan birer dinî eğitim veren yüksek okullara dönüştüğü, ancak bunların özellikle Nakşibendî ve Şazeli tarikatlarıyla

¹⁷⁸ <http://www.apa.az/news.php?id=3067>[23.08.2005]

ilişkili olduğu, görüştüğümüz kişiler tarafından ifade edilmiştir.¹⁷⁹ Bu okullarda Arapça ve İslamiyet'in esasları öğretilmektedir. SSCB'nin dağılmasından sonra Dağıstan'ın genelinde din eğitime okullarda da ayrı bir önem verilmeye başlamıştır. Terekeme Türkleri arasında pek çok dinî kural, daha çok toplumun gelenek ve göreneklerine, örf ve adetlerine dönüşmüş durumdadır.

3. Din ve İktisadi Hayat İlişkisi

Bir toplumun ekonomik ahlakı birçok faktörlerin sonucudur. Dünya karşısındaki üstün beşeri tutumlara nispetle bu ahlak belli bir bağımsızlık derecesine de sahiptir. Toplumun hayat tarzının dini yönden saiklenmiş olmasının bu ahlakın tayin ve tespitinde rolü bulunmaktadır. Din ile iktisadi ahlak ve faaliyetler arasında gayet sıkı ve karmaşık ilişkiler bulunmakta olup, hatta hemen her dinin bir ekonomik ahlakının bulunduğundan söz etmek mümkündür.¹⁸⁰ Toplumsal kurumlardan olan Din ve İktisat karşılıklı bir etkileşim içindedir. Din ile iktisat münasebetleri daha çok alış-veriş, para, faiz ilişkisi vb. çerçevesinde somutlaştırıldığı bilinmektedir. Kuran'da borç para ve mal ile yapılan tefeciliğe Riba adı verilmiştir¹⁸¹. Ribanın luğat anlamı, meşru miktarı geçen fazlalıktır. İslam dini faiz alıp vermeyi haram kılmasına rağmen günümüzde dünyanın her tarafında olduğu gibi Dağıstan'da da kar-zarar ortaklığı mahiyetinde uygulamalar bulunmaktadır. Araştırma yaptığımız bölgede halk arasında faizin haram olduğu konusunda geniş bir kabul bulunmakta, ama buna rağmen birine borç verdikleri zaman enflasyonu bahane ederek borcuna faiz uyguladıkları görülmektedir. Terekeme Türklerinde bu tür dini konularda bilgi azlığı olduğu görülmüştür. Bu durum dinî bilgilerin genellikle kulaktan dolma olmasından kaynaklanmaktadır. Bir diğer neden ise, bu tür bilgilerin temin edileceği kitapların ve diğer eserlerin bulunmamasıdır. Gözlem alanımız olan Terekeme bölgesinde görüşmüş olduğumuz insanların büyük kısmı, çalışarak para kazanmayı tercih ettiklerini belirtmektedirler. Miras veya faiz yoluyla kazanılan paradan çoğu kişi korkmaktadır, çünkü "bu yolla elde edilen parada muhakkak birlerinin gözü vardır ve bu para kimseye hayır getirmez" diye belirttiler. Bazı kişilere göre de "günümüzde helal parayı kazanmak zor olduğu gibi geçimini bu parayla sağlamak da çok zor olduğu" söylenmektedir. Günümüzün bu geçim sıkıntılarından dolayı bazı anne-babalar çocuklarını

¹⁷⁹ Pirmuhammed Muhammedov, EÜİF Öğrencisi, 26.

¹⁸⁰ Günay; Din Sosyolojisi, s.390-393.

¹⁸¹ Bakara /275-278, Rum /30.

rızasını almadan, karşı tarafın ahlak durumu ne olursa olsun zengin birleriyle evlendirilmektedirler.

Terekeme bölgesinde toplumun genellikle geçim kaynağı tarıma dayanması nedeniyle, geçim derdinde olan halkın bir takım şans oyunlarına para ayırmadığı görülmektedir. Piyango gibi para kazanma usul ve yöntemlerine pek itibar edilmemektedir. Esasen bu yolla para kazanan insan sayısının da çok nadir olması bunda etkili olmaktadır. Ancak görüştüğümüz kişilere “eğer maddî durumunuz yerinde olsa bu tür şans oyunlarını oynar mıydınız?” şeklindeki sorumuza genellikle” olumlu cevap verdiklerini ve bunun dinî bir sakıncasının olmadığını ifade etmişlerdir. Bu çerçevede sıklıkla duyduğumuz ifadelerden biri de “din yaşlılar işidir” olmuştur.

Anadolu’da görülen “hiç ölmeyecekmiş gibi bu dünya için, yarın ölecekmiş gibi ahiret için çalışma” anlayışının karşılığı, araştırma alanımızda bulunmamaktadır. Hatta gençler arasında “ölünce hayat bitmektedir, bu dünyadan başka bir dünya yoktur” şeklinde ifade edilen ve dinle çatışan anlayışların yaygın olduğunu söyleyebiliriz.

“Alverçi” yani esnaf, sabahleyin yaptığı ilk satış parasını dükkânda bulunan bütün mallara bunun devamı gelsin diye sürmektedir. Ancak alışverişte “helal rızık” endişesinin esnaf arasında pek yaygın durumda olmadığı, ticari hayatla ilgili gözlemlerimizde tespit edilmiştir. Para kazanmanın hangi yolla olursa olsun öne geçtiği ve bu konuda dinden kaynaklanan bir endişe taşımadıkları gözlenmiştir.

4. Din ve Ahlakî Durum

“Ahlâk, bütün toplumu ayakta tutan temel değerler sistemidir. Davranışlarımızı ahlak sınırları içinde tutan kuvvet, sağlam bir ahlâk vicdanıdır. Ahlâk, insanlar arası münasebetleri ilgilendiren bir sistem olduğu için, genellikle öğrenme yoluyla elde edilir. Sosyal ahlak toplum vicdanı olarak görev yapar, aileyi ayakta tutar ve dindarın inancı ile bütünleşerek onu Tanrıya götürür.”¹⁸² Ahlâk, eskiden beri insanların nasıl hareket edeceklerini gösteren kaideler bilgisidir.¹⁸³ Ahlâk, iyiliği teşkil ettiği için her şeyden önce kötülüklerden kaçınmak ve iyi olan davranışları yapmak demektir.¹⁸⁴ Her dinin bir ahlâk anlayışı bulunmaktadır. Çünkü dini inançlar, büyük ölçüde iyilik-kötülük, günah-sevap gibi

¹⁸² Arslantürk; Amman; Sosyoloji, s.278–279.

¹⁸³ Sadak; Sosyoloji s.130.

¹⁸⁴ Ünver Günay; Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1999, s.217.

sembollerle ilgili olduklarından kişisel davranışın nedenlerini ortaya koymada önemli aydınlatıcı fonksiyonlar görürler. Dinî inançlar, aynı zamanda toplumsal düzenle ilgili değer yargılarına da etki ederler ve olağanüstü toplumsal kontrol gücüne sahiptirler.¹⁸⁵ Ahlâkı toplumdan ayrı düşünmek mümkün olmadığı gibi, ahlâk aynı zamanda her topluma göre de değişmektedir.

Araştırma bölgemizde yaptığımız gözlemlerde ahlâkın dini olmaktan daha çok, örf ve adetler çerçevesinde algılandığı görülmüştür. Bazı kişilere göre ise ahlâk, “dinimizin yasakladığı şeylerden uzak durmak” olarak yorumlanmıştır. Bu yasakların içinde hırsızlık, zina, iftira gibi davranışlar en başta yer almaktadır. Terekeme Türklerinde bu durum daha çok kadınlar için geçerlidir. Çünkü bu davranışların erkekler tarafından yapılması toplum arasında hoş karşılanmasa bile, adeta onlar tarafından yapılması normal olarak görülmektedir. Terekeme Türklerinde İslâmi inanış ve davranışlar ile İslam ahlâk yapısı SSCB dönemi içinde belli bir çöküntüye uğramış ve bu durum ahlâk anlayışında farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece toplumun, kaynağını dinden ve Müslümanlık anlayışından alan ahlâktan ve İslam kültüründen gittikçe uzaklaştığı anlaşılmaktadır. Bu durum toplumda çok yaygın olan alkol tüketimi ve alkolizmin temel nedenleri arasındadır. Örneğin kişisel gözlemlerimizde; ev sahibinin gelen misafire ne kadar ilgi ve özen gösterirse göstereceği, evinde ne denli kıymetli ikramlarda bulunursa bulunsun, misafir veya misafirlerin masasına içki ikram etmediği sürece ona gereken ilgi göstermemiş sayılmaktadır. Ayrıca bütün Dağıstan’da olduğu gibi Terekeme Türkleri’nde hiçbir düğün, doğum günü, yeni yıl kutlamaları ve diğer özel günlerde alkollü içkisiz geçmemektedir. Çok nadir de olsa, ramazan bayramlarında masaya içki koyan aileler de görülmektedir. Günümüzde ise dinî inanç ve pratikler davranış düzeyinde yeniden yaşatılmaya çalışılmak istense de, bu konuda yeni kültür çatışmalarının ortaya çıktığı anlaşılmakta; öte yandan ahlâk ve kültür konusundaki değişimlerin de belli bir eğitim ve öğretim seviyesi ile mümkün olabileceği göz ardı edilmemelidir.

Terekeme Türklerinin aile yapısında küçüklerin büyüklere saygı içinde olmaları temel bir prensiptir. Bir büyük eve geldiğinde, sofraya oturduğunda veya yatmaya gittiğinde ev halkı saygı göstergesi olarak ayağa kalkar, ya da yemeğe önce büyüklerin başlaması beklenilir. Köylerde herkes birbirini tanıdığı için herkesin bir birine saygısı aile içinde olan saygı ile aynı olmaktadır. Bir yaşlı selam verdiği ya da yoldan geçerken görül-

¹⁸⁵ Günay; Din Sosyolojisi, s.385.

düğünde saygı belirtisi olarak ayağa kalkılır. Büyüklerde küçüklerine karşı aynı şekilde sevgi ile yaklaşmaktadır.

Anadolu da görülen imece yardımın bir benzeri Terekeme Türkleri arasında da çok yaygındır. Düğünlerde, cenaze törenlerinde yardımlaşma çok önemlidir. Herkes kendi düğünü veya cenazesi vs. gibi davranmakta, düğün veya cenaze sahibinin işlerinin kolaylaşması için elinden geldiğince katkıda bulunmaya çalışmaktadır.

Komşuluk ilişkileri o kadar sıcak ve samimidir ki; misafir gelmeden önce haber vermez geldiğinde de en iyi şekilde karşılanılır, ev halkı ne yiyor ve ne içiyorsa aynen ikram edilir ve misafirde buna hayır demez. Terekeme Türkleri arasında “misafirperverlik” en köklü ahlâkî tutumlardan birisidir. Toplum arasında en kötü beddua da “öyle bir gün olsun ki evine misafir gelmesin” şeklindedir. Buradan anlaşılacağı gibi, kişinin misafirsiz kalması ya da evine misafir gelmemesi, onun için kötü bir durum olarak nitelenmektedir. Misafir günün her saatinde, istediği bir anda gelebilir. Bu tür davranışlar şehir hayatına gidildikçe farklılıklar gösterse de, saygı her zaman ön planda tutulmaya çalışılmaktadır. Yine genel olarak Dağıstan’da kadınların başlarını örtmesi yaşlı insanlar dışında daha çok dinî bir kural değil de bir gelenek olarak görülmektedir. Terekeme Türkleri arasında özellikle bu şekilde başlarını örten genç kızlar ise bunu daha çok bir gelenek veya büyüklerinden öyle gördükleri için yaptıklarını ifade etmektedirler. Bunu sadece bir adet ve örf olarak algılamaktadırlar. Başın örtülmesinde ise saçlar, kulak ve boyun görünecek şekilde, sadece başın üst kısmı kapatılmaktadır. Bu durum Dağıstan ve Terekeme Türklerinde başörtüsünün kendine özgü bir şekli olarak geliştiğini göstermektedir.

Öte yandan bir genç kızın bir erkekle dolaşması da, özellikle kırsal kesimde toplum tarafından daha çok örf ve âdete bağlı olarak ayıplanmaktadır. Kızların yalnız başına veya erkek arkadaşı ile sinemaya, tiyatroya gitmesi mümkün değildir. İnsanlar her türlü ilk eğitimini aileden aldığı gibi ahlâkî bilgilerini de ilk olarak aileden almaktadır. Sofra adabından, büyüklerine nasıl davranılacağına kadar her türlü ahlâkî bilgi anne baba ve aile içindeki büyüklerden bilinir. Dini inançları etkileyen ahlâkî kurallardan biri de, toplum arasındaki yiyeceklere karşı olan saygıdır. Terekeme Türkleri arasında ekmek kutsal sayılmaktadır. Ekmeğin ters çevrilmesi, üzerine basmak, sol veya tek elle ekmeği kesmek günah olarak bilinmektedir. Yere düşen ekmek önce öpülür sonra başa konularak Allah’tan af dilenir. Ayakta yemek ve içmek günah sayılmaktadır. Kanı akıtılmadan

besmelesiz kendiliğinden ölen hayvanın eti haram ve günah sayıldığından yenilmemektedir. Domuz etinin haram olduğunu bilmelerine rağmen azda olsa yiyen insanlar da vardır.

Bütün Dağıstan'da olduğu gibi Terekeme Türkleri arasında da din ve ahlak kuralları çok iyi bilinmesine rağmen, bu kurallara uyan veya yaşantılarında bunu gösteren insanların sayısı çok azdır. Bunun nedenleri arasında ise özellikle eski Sovyet rejiminin baskısı dışında, gelişen teknolojiyle birlikte evlere giren radyo, televizyon ve video gibi kitle iletişim araçlarının olumsuz etkileri sayılabilir. Okuma yazma oranının çoğalmas ve yurt dışına gidip gelen insanların oradaki kültürden getirdikleri farklılıklar da Dağıstan ve Terekeme Türklerinin dini, ahlaki ve kültürel yapısında çoğu zaman olumsuz sonuçlar yaratmıştır.

5. Din ve Halk İnançları

Bir kavram olarak “halk dini” terimi öncelikle evrensel dinler öncesi eski ilkel ve milli dinlere ait inanç ve uygulamaları ifade etmektedir.¹⁸⁶ Bilindiği gibi kimliği belirleyen ana unsur kültürdür. Kültürün özünü sağlayan ve ona millîlik veren ise, halk kültürüdür. Halkın inanç kültürü ise halk kültürünün belirleyici ögesidir.¹⁸⁷ Terekeme Türklerinde de yaygın olarak görülen halk inanç ve uygulamaları arasında muska, büyü, fal, nazar ve ziyaret yerlerinde yapılan bir takım pratikler dikkati çekmektedir.

a. Muska

Araştırma bölgemizde görüştüğümüz kişilere göre halkın büyük bir kısmı muskaya inanmaktadırlar. “Siz muska yaptırıyor musunuz?” sorusuna verdikleri cevaplarda fazla samimi olmadıkları gözlenmiştir. Terekeme Türklerinde muskaya “pitik” denilmektedir. Muska, köyün imamı veya Arapça bilen bir kişi tarafından yapılmaktadır. Muska, her türlü “şifa, çocuk sahibi olmak, nazardan korunmak, kısmet açmak ya da kapatmak, cin ve şeytanların olumsuz etkilerinden korunmak” için yaptırılmakta ya da yapılmaktadır. Ayrıca muska kötü amaçlar için de yaptırılmaktadır. Terekeme Türklerinde en yaygın olanı “karı koca arasını bozmak” ve “gençlerin kısmetini kapatmak” için yapılan muskalar. Bu muskalar kişinin en çok kullandığı kıyafette veya kıyafetinde, yastığının içine ve evin her hangi bir yerinde saklanmaktadır. Şifa amacı ile yapılan muskalar ise su içinde ıslatılarak suyu içilmektedir. Muska nazardan korumak amacı ile bebekler için

¹⁸⁶ Arslan; Türk Popüler Dindarlığı, s.53.

¹⁸⁷ Kalafat; Türk Dünyası Karşılaştırmalı Türkmen Halk İnançları, s.16

de yapılmakta ve görünmesi sağlanacak şekilde çengelli iğne ile takılarak üzerinde taşınmaktadır. Muskalar üçgen şeklinde katlanılarak su geçirmez veya deri içine bekâr bir kâğıt tarafından dikilmektedir. Muskayı yapanlar gibi muskayı çözen kişilerde toplum arasında bilinmekte ve çok tanınmaktadırlar. Bu tür insanlara halk arasında falcı yâda büyücü denilmektedir. Görüştüğümüz kişilerden elde ettiğimiz bilgilere göre; bu kişiler cinler ya da şeytanlar tarafından yönetildiğini düşünmektedirler. Muskaya inanma ve uygulama eğiliminin erkeklere nazaran kadınlar arasında daha yaygın olduğu gözlenmiştir.

b. Nazar

Anadolu da olduğu gibi Terekeme Türkleri'nde de nazar inancının çok yaygın olduğu gözlenilmiştir. Genelde “mavi ve yeşil gözlü, dişleri aralıklı, kumral, gözleri ve saçları siyah veya göz rengi mavi saç kırmızı olan” insanların nazarının çok değdiğine inanılmaktadır. Nazarın değmesi genelde bir eşyanın kırılmasından ya da çatlamasından anlaşılmaktadır. Eşyanın kırılışı da nazarın çıkışına yorumlanmaktadır. Nazardan sakınmak ve tedavi olmak için çeşitli tedbir ve yöntemlere başvurulmaktadır. Nazar boncuğu, çengelli iğne, molla tarafından yazılmış muska, ayva dalından bir parça ve bunun gibi nesne ve eşyalar kullanılmaktadır. Küçük çocukların alınına bir topluluk içine götürüldüğünde nazara karşı is sürülmektedir. Çocuğu nazardan korumak için yaşlı insanlar parmaklarını ağzında ıslatarak çocuğun yüzüne sürerler. Yeni doğmuş bebeği nazardan korumak için evin girişine su dolu bardak içinde haşlanmış yumurta konulmaktadır. Yumurtanın çatlaması ile çocuğun yanına gelenlerden birinin nazarının bozulduğuna inanılmaktadır. Nazardan korunmak için kullanılan en yaygın yol ise muska uygulamasıdır. Çeşitli uğursuzluklardan korunmak, hayır ve bereketi elde etmek için Derbent yöresinde ve çok azda olsa Terekeme Türkleri arasında da insanlar üzerlerinde “beş parmak” (altından yapılmış el şeklinde bir kolye) taşımaktadırlar. “Beş parmak” çocukların omuzlarına nazarlık olarak da takılmaktadır. Altından yapılmış beş parmağın toplum arasında Hz. Fatma'nın elini temsil ettiğine inanılmaktadır. Nazarı değen kişinin elbisesinden bir parça veya bir iplik alınıp yakılır ve isi nazar değen kişinin yüzüne ve ellerine sürülür. Kutsal bir ağacın altından veya bir şeyhin mezarından toprak alınır, suda eritilerek nazar değmiş kişiye üç yudum içtirilir, sonra da kalan su el, bacak, göbek vb. kısımlara sürülmektedir. Bu toprağa halk tarafından “tütiye” denilmektedir. Tütiye

odaya getirildiği zaman herkes onu kutsal sayarak ayakta karşılamaktadır. Kutsal sayılan bu toprak aynı Kur'an gibi yüksek, çocukların ulaşamayacağı bir yerde saklanılmaktadır. Bu toprak eve döküldüğünde o evde hep kötülük olacağına inanılmaktadır. Kurşun dökme inancı bütün Dağıstan halklarında olduğu gibi Terekeme Türkleri arasında da çok yaygındır. Bu tedavi şekli genelde korkmuş veya nazar değmiş kişilere karşı uygulanmaktadır. Kurşun eritilir ve sıvı haldeyken hastanın başının üzerinde tutulan su dolu bir kabın içine dökülür, çıkan şekilden kişinin neden korktuğu veya kimin nazarı değdiği çıkan şekle göre yorumlanmaktadır. Evleri nazardan korumak için dış kapının üzerine diken bitkisi, büyük baş hayvanın veya küçükbaş hayvanın kellesi (kafatası) asılmaktadır. Bu tür şeylerin evi “kötü gözden koruyacağına” ve bereket getireceğine inanılmaktadır. Ayrıca evinin bereketinin artması ve nazardan korunması için çeşitli duaların ya da küçük bir Kuran'ın asılı olmasına özen gösterilmektedir. “Maşallah” kelimesinin nazardan koruduğu inancı çok yaygındır; bu kelime yeni doğmuş bebek ya da hayvan yavrusu, yeni yapılmış ev, hasat edilmiş ürünler için de daha sık kullanılmaktadır.

c. Büyü

Halk inançlarından biri olan büyüün en önemli özelliği onun temelinde doğüstü güçlerin olması ve insanın bu güçlerin yardımı ile çevresini kontrol etmesidir. Büyüye genellikle topluluk olarak değil de, tek tek bireyler yönelmektedir. İnsanlar, tehlike ya da kötü gidişat karşısında büyüye başvururlar. Modern toplumlarda büyüün büyük ölçüde ortadan kalktığı söylenebilir de, tehlike anlarında, büyüye benzerlikler taşıyan halk inançlarının hala yaygın olduğu görülmektedir.¹⁸⁸ Araştırdığımız bölgede eskiden büyüün en yaygın şekli bir molla tarafından yazılan muskaydı. Bu muska büyü yapılan kişinin yastığının içine saklanırdı. Bir şeyhin mezarında yazılan muska en etkili muskaydı. Bir kimseyi kendine âşık etmek için o kişinin yemeğine “tutula” veya “kimyon” takılırdı, bu bitkilerin büyüleyici bir gücü olduğuna inanılırdı. Aşk taşı denilen beyaz bir taş halk arasında çok yaygındı. Bu taşı bir şeye sürünce beyaz bir köpük çıkmakta olup, bu köpüğün yemek veya içecek bir suya katılarak âşık olması istenilen kişiye verilirdi. Terekeme Türklerinde bu taşın ismi “şirin mincak (tatlı boncuk anlamına gelmekteydi) tır. Birisini kendine âşık etmek için sincabın kuyruğu ile ona dokunmak yeterli olmaktadır. İki seven insanı ayırmak için aralarından (ortasından) “kurt gözü” geçirmek yeter-

¹⁸⁸ Anthony Giddens; Sosyoloji, Ayraç Yayınevi, Ankara 2000, s.465.

li sayılmaktaydı. Büyü yaptırmak veya büyüye inanmak özellikle kadınlar arasında çok yaygındır. Görüştüğümüz kişilerin büyük bir kısmı büyüye inandıklarını fakat kendilerinin yaptırmadıklarını söylemişlerdir. Büyü yapan kişilere “cinci” ya da “molla” denilmektedir. Bu tür kişilerden sakınılmaktadır. Büyü yapan kişiler aynı zamanda büyü çözen kişilerdir. Büyü çeşitli şekillerde yapılmaktadır. Örneğin ölmesi istenilen kişinin fotoğrafına ve kuyruk yağına iğneler saplanılarak yere gömülür kuyruk yağı eriyip bitince kişinin öldüğüne inanılmaktadır. Bu büyüün başka bir şeklide mezardan ölü toprağı alınıp ölmesi istenilen kişinin avlusuna atılırdı. Ölmesi istenilen kişinin bir eşyası mevtanın kefeninin içine de saklanmaktadır.

Gözlem yaptığımız bölgede kişiler büyü ve büyüden korktuklarını dile getirselere de büyüye karşı olan ilginin oldukça fazla olduğu da dikkatten kaçmamıştır. Büyüyü bozmak için ise genelde köpek pisliği su ile karıştırılıp bütün ev bu su ile silinmektedir. Birisine kötülük yapılmak istendiğinde onun kapısına “kurt yağı” sürülmektedir. Kurt yağının, evin bereketini azalttığına ve ev işlerinin kötüleşmesine sebep olduğuna inanılmaktadır. Ölü yıkanan su, evin her tarafına dökülerek ev halkı için “kötü büyü” yapılmaktadır. Büyüden korunmak için ise evlerde yılanın kurumuş derisi veya dilinin bulundurulması âdetinin yaygınlığını gözlemlerimizde öğrenmiş bulunuyoruz.

d. Fal

Araştırma yaptığımız bölgedeki insanların çoğunluğu falın İslam’da yasak olduğunu fakat fala da inandıklarını belirtmişlerdir. Nitekim Anadolu’da rastladığımız “fala inanma faldan da kalma” sözünün Terekeme Türkleri arasında da yaygın olduğunu görmek bizim açımızdan ilginç olmuştur. “Fal baktırmak” kadınlar arasında yaygın bir halde görülmektedir. Bu bayanlarla yapmış olduğumuz görüşmelerde, bu konuda eğitim ve kültür düzeyinin bir farklılık ortaya çıkarmadığı gözlemlenmiştir. Anadolu’da bilinen ve çok yaygın olan kahve falı Terekeme Türkleri arasında görülmemektedir; bunun yanında ise kâğıt falı çok yaygın bir şekilde uygulanmaktadır. Fal için en çok gidilen kişiler arasında molla yine birinci sırayı almaktadır. Molla, Kuran’dan falına bakılacak kişinin ismi ile fal bakmaktadır. Bu tür kişilere her tür dilek ve istek için gidilmektedir. “Evde kalmış kızların kısmetini açmak için, gelecekle ilgili bilgiler almak için, çocuğu olmayanlar, kocası çok içen bayanlar ve sürekli çocuğu ölen kişiler”, mollalara ve fal bakan

kişilere gitmektedirler. Hastalara şifa aramak için veya başlarına bir kötülük geldiğinde kimin tarafından büyü yapıldığını öğrenmek içinde falcılara gidilmektedir.

e. Türbe, Ziyaret, Adak ve Dilek İnançları

Türbeler, önemli bir sorun ya da üzüntü olduğu zamanlarda, bunların çözümü amacıyla ziyaret edilmektedir. Ziyaret nedenleri arasında “hastalıklardan şifa bulmak, dilediği şeyin olması, çocuk sahibi olmak, iyi bir evlilik yapmak, askerdeki oğlunun sağ dönmesi” gibi şeyler bulunmaktadır. İçinde çok az sayıda Terekeme Türkünün de yaşadığı Rükel köyünde deşikli (delikli) taş türbesi bulunmaktadır. Bu türbeye özellikle Cuma günleri hasta çocuklar götürülür ve taşın deliğinden üç defa geçirilerek adak adanmaktadır. Çocuk iyileşince de tekrar oraya gidilerek adak yerine getirilmektedir.

Derbent’te “Kırklar Mezarlığı” bulunmaktadır. Bu mezarlık peygamber zamanında Derbent’te İslam dinini yaymak için gelen “kırk sahabenin” mezarları olduğu söylenmektedir. Kırklara çocuğu olmayan aileler çocuk dilemek, bekârlar evlenmek için, her türlü dilek ve murat için gidilmektedir. Çocuk dilemek için gidenler mezarların yanında bulunan taştan yapılmış beşiği sallamaktadırlar ya da sallamaya çalışmaktadırlar. Beşik sallandığı zaman çocukları olacağına dair bir inanış halk arasında yaygındır.

Kırklar mezarlığının çok yakınında Derbent hükümdarlarından olan “Fethali han”ın karısı, kızı, oğlu ve kölesinin bulunduğu türbe bulunmaktadır. Buraya “Tutu Hatun Türbesi” denilmektedir. Bu türbeye de her türlü dilek, istek ve murat için gidilmektedir. Ayrıca türbede kırk anahtarlı korku taşı bulunmaktadır. Korku taşından her türlü korkunun giderilmesi için su içilerek yararlanılmaktadır.

Ahti şehrinde Şal buz dağı bulunmaktadır. Buraya ayrıca “ermişler dağı” denilmektedir. Yerli halkın anlattıklarına göre dağın zirvesinde bir göl vardır ve bu gölün içindeki tahta parçasının Hz. Nuh’un gemisinin bir parçasına olduğuna dair inanış çok yaygındır. Burası ayrıca “küçük hac” olarak bilinmektedir ve bütün Dağıstan halkı tarafından ziyaret edilmektedir. Ermişler dağında kutsal kabul edilen delikli bir taş bulunmakta ve bu taşın deliğinden kötü niyetli kişilerin geçemeyeceğine inanmaktadırlar.¹⁸⁹

¹⁸⁹ Tamila Aliyeva; EÜİF Öğrencisi, 26.

Salık köyünün çıkışında Terekeme Türkleri tarafından en sık ziyaret edilen ve adak adanan şeyhlerin mezarlığı bulunmaktadır. Bunların Hz. Peygamberin soyundan olduğu söylenmektedir. Bütün bu ziyaret yerlerine halk arasında “pir” denilmektedir.

Deliçoban köyünde, küçük bir pir bulunmakta ve buraya hasta çocuklar anne ve babaları tarafından bırakılır ve bir başkası tarafından çok az bir para ile satın alınır, sonra çocuk anne ve babasına geri verilmektedir. Bunu yapmakta ki amaç ise, hasta çocuğun iyileşmesi inancıdır.

Tatlar köyünde “kızamık pınarı” bulunmaktadır. Kızamık çıkaran kişiler buraya getirilerek pınarın içine suyu ısıtmak için kızgın taş atılmakta ve hasta suya yatırılır, hasta iyileşince adanan adak pınarın başında kesilir ve bütün köye dağıtılır. Genel olarak bütün Terekeme köylerinde çok sayıda pirlar bulunmakta ve bunlar daha çok etrafında bulunan ağaçlara bağlanmış adak bezlerinden anlaşılmaktadır. Adanan adaklar büyük bir ciddiyetle yerine getirilmektedir. Aksi halde maddi ve manevi uğursuzluğun olacağına inanılmaktadır.

f. Diğer İnanış ve Adetler

“Örf ve adetler sosyal ilişkileri düzenleyen normlardır. Örf ve adetsiz bir toplum düşünülemez. Örf ve adetler toplumun işleyen çarkı içinde onun iskeletini teşkil ederler. Bunlar olmaksızın insanların bir arada ve düzenli bir hayat sürmesi imkânsız gibidir. Toplum hayatında sosyal ilişkileri düzenleyen, her toplumda farklı özellikler taşıyan örf ve adetlerin hepsini aynı değerde görmek de mümkün değildir. Sosyal hayatta uyum sağlamamızda bize yardımcı olan adetlerimiz içinde olumsuz sonuçlar doğuran bazıları da bulunmaktadır.”¹⁹⁰ “İnsan toplumunun, kendini belirli bir istikamete sevk eden bir iç kuvveti vardır. Bu iç kuvvet, belli başlı ifadesini örf ve adetlerde bulmaktadır. Örf ve adetlerin her cemiyette dinin tesiri altında şekillendiğini inkâr etmek mümkün değildir.”¹⁹¹ Halk kitlelerinin en belirgin nitelikleri arasında örf, adet ve geleneklere bağlı olmak vardır. Halk büyük bir dirençle alışılmış olan şeyleri korur, sürdürür ve yeniliklere karşı mukavemet eder, kendini korur.¹⁹² İhtilalden önce, Sovyet Müslümanlarının büyük bir kısmında olduğu gibi Dağıstanlılar için de hayat, dinin esaslarına göre değil

¹⁹⁰ Erkal; Sosyoloji, s.27-28.

¹⁹¹ Er; Din Sosyolojisi, s.264.

¹⁹² Arslan; Türk Popüler Dindarlığı, s.299.

de daha çok töre ve geleneklerin emrettiği şekilde sürüp gitmekte idi.¹⁹³ Muska, büyü, fal ve türbe inançları dışında Terekeme Türkleri'nde geleneksel sosyal hayatta uğurlu ve uğursuz varlıklara, şeytanlara, cinlere ve rüyalara da inanılmaktadır. Görüşmelerimizden edindiğimiz bilgilere göre, cinlerin iyi ve kötü huylu olanlarının varlığına inanılmaktadır. Halk arasında iyi cinler (Müslüman), kötü cinler (gâvur) olarak bilinmektedir. İnanışlara göre, “Cinler toplu halde, şeytan ise tek dolaşır. Allah geceyi cinler için, gündüzü ise insanlar için yaratmıştır. Cinlerin demir eşyalardan korkmaktadırlar”. Bu yüzden gece dışarı çıkılırken insanlar yanlarına demirden yapılmış eşyalar almaktadırlar. “İyi cinler, insanlar ve melekler arasında bir köprü gibiler ve her şekle girebilirler, onlarda aynı insanlar gibi yemek yer cenaze ve düğün törenleri yaparlar. Kötü cinler ise insanları kandırarak onları kötülük yapmaya sevk ederler ve o insanlarla dalga geçip eğlenirler”. Cinler ve şeytanlar “bismillah” kelimesinden çok korkarlar. Gece bir yere sıcak su dökerken veya karanlık bir yere girildiğinde “bismillah” demeyenleri cinler ve şeytanların çarptığına inanılmaktadır. Cin ve şeytanların en çok olduğu yerler banyo, tuvalet, çöplükler, ateşin yanı, ahır, kapı eşikleri ve karanlık yerlerdir. Cinlerle ilişkide olan insanlar da vardır. Bu insanlardan korkulmakta ve aynı zamanda da fal ve büyü için kendilerine gidilmekte veya müracaat edilmektedir. Bu tür inanışlar halk arasında cinlerin çarpmasına karşı birçok usul doğurmuştur. Kişinin cinlerden korktuğu yere çivi çakılır, üstünde yumurta kırılır veya o yere karatavuk kesilip gömülür. Gece cinlerin bir kötülük yapmasını engellemek için yastığın altına makas veya bıçak konulmaktadır. Bir de cinlerin geceleri insanları kandırmak için kayıptan tanıdık bir sesle çağırdığına inanılmaktadır. Böyle bir şey olduğunda “ilgisiz kalıp bu sese cevap verilmemeli, yoksa cevap verenin başına cinlerin bir felaket getireceği” inancı vardır.

Yeni doğmuş bebeğin yanına, cenaze evinden gelen veya doğum yapıp kırk günü geçmemiş bir kadın giremez, aksi halde anne ve bebek “kırk” olurmuş. Kırk olmuş bebeğin veya annenin tedavisi halk arasında kutsal sayılan kırk tane anahtar vardır, bu kırk anahtarı suda yıkayıp onların suyu içirilmektedir. Köpeğin kurt gibi uluması ölüm haberi olarak algılanmaktadır. Keza baykuşun da konuştuğu damdan bir ölünün çıkacağına inanılmaktadır. Horoz zamansız öterse kötü bir şeyin olacağına yorumlanmaktadır. Şimşek çakınca, yıldırım düşünce, gök gürlerse halk kötü bir şeyin olacağı korkusuyla hemen Allah'a dua ederler. Birinin hayvanı kaybolunca mollaya gidilir ve kurdun ağzı bağla-

¹⁹³ Orhan Türkdoğan; Türk Tarihinin Sosyolojisi, Hasret Yayınları, Ankara(t.y.), s.523.

nır. Ekmeğin ters döndürülmesi ve sol elle kesilmesi büyük bir günah olarak bilinir. Gece saç ve tırnak kesilmez bu günah olarak bilinir. Gece aynaya bakılmaz yoksa sevmediğin birisi ile evlenileceğine inanılmaktadır. Gelinin çeyizinden bir eşyanın kırılması evliliğin fazla sürmeyeceğine yorumlanır. Çay bardağı devrildiği, örümcek görüldüğü ve pencereye alacakarga konduğu zaman veya hamur yapılırken hamur sıçradığı zaman misafir geleceğine inanılır. Yolculuğa çıkan birinin ardından su dökülür ki geriye su gibi akıp gelsin diye. Yeni doğmuş ay görülünce kelime-i tevhit okunur ve eller yüze çekilerek “seni gördüğüm gibi cenneti de göreyim” diye dua edilir. Yıldız kaydığı zaman dilek tutulur. Sağ kulağın çınlaması iyiye sol kulağın çınlaması dedikoduya, sağ gözün seğirmesi iyiliğe, sol gözün seğirmesi kötüye, sağ avuç içinin kaşınması paranın geleceğine sol elin kaşınması paranın gideceğine, sağ ayakaltının kaşınması iyi bir yolculuğa sol ayakaltının kaşınması ise kötü bir yolculuğa gidileceğine işaret edildiğine inanılmaktadır. Bütün bu yukarıda saydığımız inanışların Anadolu’da da çok yaygın bir şekilde bulunduğu bilinmektedir. Ancak bu inanışların nerdeyse aynıyla Terekeme Türkleri arasında da bulunduğunu gözlemlemek, Türk toplumunun farklı coğrafyalarda da olsa kendine özgü inanış ve adetlerini, kültürel özeleklerini sürdürdüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

Yine hayırlı bir iş için yola çıkıldığında kişinin karşısına boş kova vb. kaplarla biri çıkarsa uğursuzluk getireceğine inanılır. Ayrıca araştırma yaptığımız bölgenin her köyünde uğursuzluk getiren insanların varlığına inanılmaktadır. Kara kedinin önünden geçmesi de uğursuzluk olarak yorumlanılmaktadır. Salı günü kesinlikle hayırlı bir iş için dışarı çıkılmamaktadır çünkü “Salı” halk arasında “nes” (kötü) günü sayılmaktadır. Yağmurun yağması için çeşitli dualar yapılır. Eskiden çok yaygın olan yağmur duasına Terekeme Türklerinde “gudul” denilmekteydi. Bu bir tören şeklinde yapılırdı. Bu tören gençler tarafından yapılırdı. Katılanlardan birine folklor kostümü giydirilir, başına söğüt ağacının dallarından yapılmış şapka konulur ve evden eve gezdirilirdi. Tören herkes tarafından çok hoş karşılanırdı ve katılanlara çeşitli hediyeler verilirdi. Gezi sırasında aşağıdaki dua söylenilirdi:

*Gudul gudul kanadı
Kim vurdu kim yıkıldı
Gudul ayağa dursana
Çömçeni doldur sana
Gudul payını versene*

Gard hatunun nakışı
ALLAH versin yağışı
Gök gürüllasın
Yıldırım çaksın
Ekinlere bir yahşi
Bolluca bir yağış yağsın
ÂMİN!
Gelin ayağa dursana!
Gudulun payını versene!
Gudulu yola salsana...
Verenin oğlu olsun
*Vermeyenin kızı olsun*¹⁹⁴

Böylece yağmurun yağacağına inanılırdı. Günümüzde ise bu tören yapılmamakta ve dua kimse tarafından tam olarak hatırlanmakta, sadece her evden pirinç, yağ vb. gıda malzemesi toplanır, yemek yapılır, hep birlikte yenir, dualar edilir ve sadakalar verilir. Kurbağanın öldürülmesi de yağmurun yağmasına yorumlanır. Şiddetli yağmurun durması için baltanın keskin tarafı üstte olacak şekilde yağmurun altına konulur. Kadınların rüyalarına da yaygın bir şekilde inandıkları gözlenmiştir. Rüyalar ilk olarak suya söylenilir, sonra kalbi temiz ve iyi niyetli birisine aksi halde ise rüyanın kötü çıkacağına inanılmaktadır.

6. Tarikatlar

“Dağıstan, yüzyıllar boyu Arap kültürünün en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Dağıstan’da Müslüman din âlimleri, Sovyet devletinin nazari itibara almak zorunda olduğu yegâne gücü teşkil etmekteydi.¹⁹⁵ Bugün Dağıstan nüfusunun büyük çoğunluğu Sünni Müslüman olup bunlar da Şafii ve Hanefi mezhebindedirler. Dağıstan Müslümanları arasında sufilik bakımından özellikle Nakşibendî, Kadiriye ve Şazeli tarikatları çok yaygındır.¹⁹⁶ Nakşibendî’ye tarikatı Kafkasya tarihinde önemli bir rol oynamıştır. 1879’dan 1917’ye kadar sufi tarikatlar iki büyük mağlubiyetin taze hatıralarına ve pek

¹⁹⁴ Gadjiyeva; Dağestanskiye Terekemensi, s.203–204.

¹⁹⁵ Alexandre Bennigsen; Sufi ve Komiser, (Çev. Osman Türer), Akçağ Yayınları, Ankara 1988, s.90.

¹⁹⁶ Kurbanov; Religiya i Politika Terrora, s.9.

çok liderin tekrar tutuklanıp sürgün edildiği, ağır bir baskıya rağmen Kuzey Kafkasya'da sınırsız bir prestij sahibi olmuşlardır.¹⁹⁷

Bütün tarikatlarda müşterek olan yapıcı unsur iradi faaliyettir. Bu iradi faaliyetle dünyadan uzaklaşmakta ve dünyadan ayrılmış bir cemaate yani bir tarikata dâhil olunmaktadır.¹⁹⁸ Yani tarikatlar daha çok gönüllü katılmaya dayanmaktadır.

Derbent'te halkın çoğu Şii'dir. Özellikle 18.yüzyıldan itibaren Nakşibendî tarikatı Ruslara karşı yürütülen mücadelede gösterdiği etkinlikle büyük bir nüfuz kazanmıştır. Dağıstan'da en yaygın olan tarikat Nakşibendî tarikatıydı. Bu tarikatın İmam Şamil tarafından kurulduğu söylenilmektedir. Batı Literatüründe bu yapılanma "Müridizm" olarak geçmektedir.¹⁹⁹ Müridizm, Kafkas kavimlerini İslam etrafında birleştirip itilaf ve tutarsızlıkları gidermiştir. Çar istilasına karşı birlikte olunmasını sağlamış dini bir harekettir. Hareketin ilk imamları Gimrili Gazi Muhammed, Hamzet Bek ve İmam Şamil'dir. Müridizm, bir tarikat ve tasavvuf yolu idi, 70 yıl aradan sonra tekrar faaliyete geçmektedir. Geçmişte olduğu gibi Kadirilik ve Nakşibendilik gelişmektedir. Müritlerin sayısı günümüzde yirmi beş, otuz bin kişiye ulaşmaktadır. Bütün müritler toplam on beş şeyhin etrafında toplanmaktadır.²⁰⁰

Önemli bir dinî hareket olarak öne çıkan Vahhabilik, Dağıstan'da 1990'dan sonra bir dönem tırmanışa geçmiş görünmektedir. Tişkov'a göre Vahhabi ağırlıklı eğitim verilen okullarda Ruslar için "Kâfir" telkini yapıldığı iddia edilmektedir. Kuşkusuz bu okullarda verilen eğitim, bir geçiş sürecinde bulunan Dağıstan toplumunda yetişen yeni nesillerin zihinlerinde bazı karışıklıklara ve çelişkilere yol açmaktadır.

Dağıstan'da yaygın olan bir diğer akım da Şazeli tarikatıdır. Dağıstan'da dinî hayat çok farklılaşma eğilimi göstermektedir. Örneğin Mohaçkale'de ikinci namazından sonra zikir yapılmaktadır. Din adamları halk üzerinde çok etkilidirler. İmamların cemaat üzerinde büyük prestijleri bulunmaktadır. Son zamanlarda bütün Dağıstan'da oldukça yoğun bir camileşme başlamıştır. Din görevlileri ise büyük ölçüde kendi dini eğitim yapan okullarında yetiştirilmektedir.

İslam-i değerlere tutunan veya bu değerlere eğilim gösteren kesimi üç farklı grupta incelemek gerekir: 1-"Gelenekçiler"; Bunlar, Dağıstan'ın geleneksel yaşamındaki İslam

¹⁹⁷ Bennigsen; Sufi ve Komiser, s.100.

¹⁹⁸ Gustav Mensching; Din Sosyolojisi, (Çev. Mehmet Aydın), Tekin Kitabevi, Konya 1994, s.202.

¹⁹⁹ Erel; Dağıstan ve Dağıstanlılar, s.2002.

²⁰⁰ Kurbanov; Religiya i Politika Terrora, s.26.

anlayışına tutunmakta veya bu yönde eğilim göstermektedirler; 2- “Tarikatçılar”; başlarında şeyhleri bulunan ve dini “sofi kardeşliği” ile organize olan gruptur. Şu an için ülkede, bağlandıkları kendi şeyhlerine olan katı bağlılıkları ve disiplinleriyle gözlenen, on beş mürit (öğrenci, taraftar) cemaati tespit edilmiştir. Bu cemaatlerin büyük çoğunluğu Şafi mezhebinden olup, en az biri Nakşibendî tarikatına mensuptur. Bu cemaatlerin aşağı-yukarı tamamı mono-etnik yapıya sahiptir;²⁰¹ 3- “Vahhabiler”; yerel inanç eğitimi geleneğinden soyutlanarak, katı dini davranış biçimine sahip yandaşların oluşturduğu gruptur. Büyük bir grup olmayıp, Dağıstan nüfusunun İslam-i değerlere yönelen kesiminin %2-3’nü oluşturmaktadırlar. Bunlar genellikle, Dağıstan’ın merkezi dağlık ve dağ eteği bölgelerinde bulunan kırsal illere ve ülkenin bu illerine yakın düzlük kesimlerine dağılmış durumdadırlar. Güney Dağıstan’da bulunan Lezgiler arasında da Vahhabi grupların ortaya çıktığı hakkında bilgiler mevcuttur.²⁰² Dağıstan Cumhuriyeti Din İşlerinden sorumlu Komitesinin verilerine göre, Vahhabilik, Kızılyurt, Hasavyurt, Kazbekov, Buynak, Gunib, Karabudak kent ve Derbent bölgelerinin köylerinde, bunların dışında da Mohaçkale’de geniş tabana yayılmış durumdadır.²⁰³ Günümüzde Vahhabilik taraftarlarının sayısının 4000 kişiye ulaştığı şeklinde bilgiler ifade edilmektedir.²⁰⁴ Bugün Dağıstan’da az da olsa, Museviler vardır. Bunlar İsrail devletinin dağıtıldığı zamanlarda buraya gelenlerin ahfadından olduklarını iddia etmektedirler. Museviler daha çok Dağıstan’ın güney bölgesinde bulunan Derbent şehri ve yakınlarında oturmaktadırlar. Bunların önemli bir kısmının da özellikle 1990’lı yıllarla birlikte İsrail’e göç etmeye başlamışlardır. Derbent’te Yahudilerin bir mabedi ve Ruslara ait bir kilise bulunmaktadır.

²⁰¹ Tişkov; Filippova; Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar, s.13.

²⁰² Tişkov; Filippova; Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar, s.14.

²⁰³ Tişkov; Filippova; Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar, s.16.

²⁰⁴ Kurbanov; Religiya i Politika Terrora, s.13.

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Bu çalışmada temel amacımız Derbent şehri ve köylerinde oturmakta olan Terekeme Türklerinin tarihsel gelişimi içerisinde sosyo-ekonomik, kültürel ve dini hayatını incelemektir. Birçok devletin arasında sık sık el değiştiren ve en son olarak Ruslara kalan Derbent, Avrupa'dan Asya'ya giden önemli ticaret yolu üzerinde bulunması sebebiyle, tarih boyunca ticari ve askeri bakımdan stratejik bir önem taşımıştır. Derbent'e İslamiyet'in daha ilk yayılma dönemlerinde ulaştığı ifade edilmektedir. Sonraki yıllarda da Derbent ekonomik ve sosyal gelişmesini sürdürmeye devam etmiştir. SSCB döneminde dinî ve geleneksel hayatın oldukça zayıf kaldığı Terekeme Türkleri, bu dönemden sonra, kültürel ve dinî özgürlüklere kavuşmuşlardır. Yeni dönemle birlikte bütün köylerde camiler inşa edilmiş veya yenileri yapılmıştır. Camiye bağlı olarak Kur'an dersleri verilmeye, yerel radyo ve televizyonlarda dinî yayınlar yapılmaya başlamıştır. Araştırmamızda toplumsal bir olgu olan din ile sosyal, ekonomik ve kültürel hayat arasındaki etkileşim, katılımlı gözlem yoluyla Terekeme Türkleri örneğinde incelenmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede, yaşanan çok köklü değişim sürecinin bütün Orta Asya Müslüman ve Türk toplumlarında olduğu gibi Terekeme Türklerinin sosyal, kültürel ve dinî hayatında da yeni yansımaları ortaya çıkmıştır. Gözlemlerimizde yaşanan bu yeni dönemin sonucu olarak, özellikle dinî yayın ve faaliyetlerde bir artışın ortaya çıktığını, yurt dışına okumaya giden öğrencilerin özellikle İslam Dünyasının çeşitli bölgelerinde almış oldukları eğitim ile yeni din anlayış ve yorumlarını buralara taşımada etkili olduklarını tespit ettik. Dolayısıyla her ne kadar Sovyet döneminde geleneksel özelliklerinden uzaklaştırılmaya çalışılsa da, nispeten geleneksel toplum özelliğini sürdüren Terekeme Türkleri, yeni dönemle birlikte aynı zamanda küreselleşmenin etkilerine de açık hale gelmektedirler. Bu durum örf, adet ve geleneklerde bazı değişmelere yol açmakta, ama diğer taraftan halkın bir kısmında gerek dinî eğitim veren okulların yaygınlaşması, gerekse hem hacca gitme hem de dinî eğitim almak için yurt dışına çıkışın artması ile Dağıstan'da dinî pratiklerde gözle görülür bir artışa neden olmuştur.

Özelde Terekeme Türkleri arasında da dini inançlara bağlılık konusunun kadınların erkeklerden daha dindar olduğu gözlemlenmiştir. Erkeklerin dini inanç ve pratiklerde kadınlara oranla daha az ilgili olmaları, erkeklerin ileri yaşlarda bile ev ve tarla işleriyle meşgul olmalarına bağlanabilir. Genel olarak toplum arasında amentü ile ilgili esaslara

inanıldığı söylenilebilir. Beş vakit namaz gibi dini pratiğin daha çok ileri yaş gruplarına doğru daha sık ve düzenli olarak yerine getirildiği görülmüştür. Orta yaş grubunun ise dini pratiklere daha çok ramazan ayında yoğun bir biçimde yöneldikleri görülmüştür. Dağıstan'daki halk dindarlığının göstergeleri sayılabilecek olan büyü, fal, muska vb. gibi inanış ve uygulamalara katılım ve benimsemenin yine kadınlar arasında yoğun olduğu gözlenmiştir. Günah ve sevap anlayışının Terekeme Türkleri arasında, İslam dininin gerekçeleri kabul edilmekten ziyade örf ve adetlerle ilgili alındığı görülmüştür. Yaşın ilerlemesine bağlı olarak dini yaşantının yoğunluğunda da artışların olabileceğine ilişkin genel kabul, Terekeme Türkleri açısından da gözlemlerimizce doğrulanmıştır. Yine teorik boyuttaki dini inanç ilkelerine kesin inanmayla birlikte, uygulama konusunun da ileri yaş grubunda daha yaygın olduğu gözlenmiştir. Dinî bilgi boyutunda ise, SSCB'nin dağılmasıyla eğitim imkânlarının artışı ve ayrıca yurt dışına eğitim amacıyla öğrencilerin gitmesi, bu anlamda yeni kaynakların ortaya çıkması demektir. Nitekim kitle iletişim araçları da bu anlamda artan yeni bilgi kaynakları olarak dikkat çekmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında Dağıstan iş adamlarının ve dine karşı duydukları ilgilerinin büyük rolü olduğu gözlenmiştir. Gerek eğitim imkânlarının artması ve gerekse dinî göstergelerde (dinî yayın ve cami, okul sayılarındaki artışlar) ki gelişmeler din hayatın inanç, pratik ve bilgi boyutunda olduğu gibi toplumsal etki boyutunda da bazı etkiler yaratmıştır. Bununla birlikte bu alanda çok önemli değişimlerin ortaya çıktığını söylemek güçtür. Örneğin aile içi ilişkiler ve toplumsal hayatın içinde kişiler arası ilişkiler, iktisadi ilişkiler gibi konularda dinden kaynaklanan etkilerin oldukça zayıf olduğu görülmüştür. Ancak gözlemlerimizde dini nikâh gibi bazı konularda belirgin bir hassasiyetin olduğu da dikkat çekici olmuştur. Dini nikâh olmayan evliliklere rastlanmamış, resmi ve dini nikâhın her ikisinin de yapılmış olduğu gözlenmiştir.

Sosyal dayanışmaya dayalı toplumsal yapılanma akraba ve komşular arası ilişkileri canlı tutulmaktadır. Özellikle Ramazan bayramı, düğün, cenaze, doğum gibi özel günlerde akrabalar ve komşular arası dayanışma yoğun bir biçimde kendini hissettirmektedir. Geleneksel toplum hayatı içinde geleneksel değerler ve yaşanan dönüşümün yol açtığı sosyo-kültürel değişim farklı yönde gelişen eğilimleri doğurmaktadır. Sonuç olarak Terekeme Türklerinin örf ve adetlerinin ağır bastığı halk dindarlığı kategorinde değerlendirilebilecek bir dini yaşantıya sahip olduklarını, yaşanan çok büyük değişim süreçlerinin etkilerini paylaştıklarını ve yoğun bir şekilde kitabi olmayan sözlü halk kültüründe karşılığını bulan kulaktan dolma dini bilgilere sahip olduklarını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

Kitaplar:

- Akdes, Nimet Kurat; Rusya Tarihi, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1993.
- Aktaşi, Muhammed Avabi; Derbentname ,(Çev. : G.M. R Orazayev; A.R. Şihsaidov), Dagestanskoye Knijnoye İzdatelstvo, Mahaçkala 1992.
- Alkadari, Gasan; Asari-Dagestan, Tarih, Mahaçkala 1994.
- Apsarova, İzaura; Rus Gözüyle Kafkasya ve Kafkaslılar, (çev. Hasan Akyan), Nart Yayıncılık, İstanbul 1994.
- Arslan, Mustafa, Türk Popüler Dindarlığı, Dem Yayınları, İstanbul 2004.
- Aşurbeyli, Sara; Gosudarstvo Şirvanşahov, Elm, Bakû 1983.
- Arslantürk, Zeki; Amman M.Tayfun; Sosyoloji, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000.
- Ahmet, Özkiraz; Sabri F. Ülgener’de Zihniyet Analizi, Çağdaş Türk Düşüncesi, a Yayınevi, Ankara 2000.
- Arslan, Mustafa; Türk Popüler Dindarlığı, İstanbul 2004.
- Baddeley, John; Rusların Kafkasya’yı istilas ve Şeyh Şamil, (Çev. Sedat Özden), Kaynak Yayınları, İstanbul 1995.
- Bartold, Vasiliy, Vladimiroviç; Rabotı Po İstoriçeskoy Geografii, Vostoçnaya Literatatura RAN, Moskva 2002.
- Bilgiseven, Amiran Kurktan; Din Sosyolojisi, Filiz Kitapevi, İstanbul 1985.
- Bilmen, Ömer Nasuhi; Büyük İslam İlmihali, İstanbul 2002.
- Bulatova, A.G; Perejitki Domoneteistiçeskih Verovaniy Dagıstana v naçala IX-XX vv, Mohaçkala 1996.
- Berger, Peter, L; Dinin Sosyal Gerçekliği, İnsan Yayınları, İstanbul 1993.
- Bennigsen, Alexandre; Sufi ve Komiser, (Çev. Osman Türer), Akçağ Yayınları, Ankara 1988.
- Çelik, Celaleddin; Şehirleşme ve Din, Çizgi Yayınevi, Konya 2002.
- Daniyalov, G.D; Kratkıy Kurs İstorii Dagestana, Dagestanakoye Uçebno-Pedagogiçeskoye İzdatelestvo, Mohaçkala 1966.
- Doğan, İsmail; Sosyoloji Kavramları ve Sorunları, Sistem Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Eldarov, Magomed, Magomedhanoviç; Geografiya Dagestanskoy ASSR. 7–8 Klâssa, Goskomizdat, Mohaçkale 1988.

- Erel, Şerafettin; Dağıstan ve Dağıstanlılar, İstanbul Matbaası 1961.
- E. Erkal, Mustafa; Sosyoloji, Der Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Er, İzzet; Din Sosyolojisi, Akçağ Yayınları, Ankara 1998.
- Er, İzzet; Sosyal Gelişme ve İslam, Rağbet Yayınları, İstanbul 1999.
- Fichter, Joseph; Sosyoloji Nedir? (Çev. Nilgün Çelebi), Toplum, Konya.
- Gadjiyev, Magomed, Gadjiyeviç; Davıdov Omar Mmalayeviç; Şihsaidov Amri Rzayeviç; İstoriya Dagestana, DNZ RAN, Mahaçkala 1996.
- Gadjiyeva, Sakinat, Şihamedovna; Dagestanskiye Azerbaycansı, Vosnocnaya literatura RAN Moskva 1999.
- Gadjiyeva, Sakinat, Şihamedovna; Dagestanskiye Terekemensı, XIX. Naçalo XX Veka, Nauka, Moskva 1990.
- Günay, Ünver; Din Sosyolojisi, İnsan Yayınları, İstanbul 2002,
- Günay, Ünver; Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat, Erzurum Kitaplığı İstanbul 1999.
- Giddens, Anthony; Sosyoloji, Ayraç Yayınları, Ankara 2000.
- Istoriya Dagestana; Nauka, Glavnaya Redaksiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1967.
- İstoriya Dagestana; Tom II, Glavnaya Redaksiya Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1968.
- Kalafat, Yaşar; Türk Dünyası Karşılaştırmalı Türkmen Halk İnançları, ASAM, Ankara 2000.
- Kerimov, A. K; Moy Gorod Derbent, Nauka, Moskova 1994.
- Koenik, Samuel; Sosyoloji Toplum Bilimine Giriş, Ütopya Kitapevi Yayınları, (Çev. S.Suçu- O.Aykaç), İstanbul 2000.
- Kudrasev, Aleksandr, Abakaroviç; “Derbentu 5000 let” Sovetskaya Rosiya, Moskva 1988.
- Kudravsev, Aleksandr,Abakaroviç; Drevniy Derbent, Nauka, Moskva 1982.
- Kur'an-ı Kerim Meali, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986.
- Kurbanov, Garun, Magomedoviç; Religiya i Politika Terrora, Narodı Dagestana, Mahaçkala 2002.
- Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil), Acar Matbaacılık, İstanbul 2001.
- Magomedov, Rasul, Magomedoviç; Obıçai i Tradizii Narodov Dagestana, Daguçpedgiz, Mohaçkale 1992.

- Mogomedov, Abdullah; Dagestan i Dagestanızı V Mife, İzdatelstvo Yupiter, Mohaçkale 1994.
- Meriç, Cemil; Sosyoloji Notları ve Konferansları, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.
- Mutlu, İsmail; Evlilik ve Aile, Mutlu Yayıncılık, İstanbul 1995.
- Menshing, Gustav; Din Sosyolojisi, (Çev. Mehmet Aydın), Tekin Kitabevi, Konya 1994.
- Özbay, Özdemir; Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya, Takav, Ankara 1995.
- Özsoy, İsmail; Dağistan'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi, Kaynak Yayınları, İzmir 1997.
- Sadak, Necmettin; Sosyoloji Maarif Matbaası, İstanbul 1939.
- Sezen, Yumni; Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar, İstanbul 1990.
- Şihsaidov, Amri, Rzayeviç; Rasskızı Po İstorii Dagestana, Daguçpedgiz, Mahaçkala 1994.
- Tişkov, V.A; Filippova E.İ; Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar, (Çev. Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi Yayınları), Ankara 2000.
- Türkdoğan, Orhan; Türk Tarihinin Sosyolojisi, Hasret Yayınları, Ankara(t.y.).
- Topçu, Nurettin; Kültür ve Medeniyet, Hareket Yayınları, İstanbul 1970.
- Türk Tarihinin Ana Hatları, Kaynak Yayınları, İstanbul 1996.
- Wach, Joachim; Din Sosyolojisi, (Çev. Ünver Günay), MÜİF Yayınları, İstanbul 1995.
- Yavuz, Yunus Vehbi; İslam'da Zekât Meselesi, Çağrı Yayınları, İstanbul 1983.
- Yıldırım, Celal; Büyük İlmihal, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1965.

Makaleler:

- Aliyev, Salih Muhammedoğlu; “Derbent” Maddesi, İslam Ansiklopedisi, C.9, Baskı TDV Yayınları, İstanbul 1994, (s. 164–166).
- Büniyatov, Ziya Musa; “Dağistan” Maddesi, İslam Ansiklopedisi, C. 8, Baskı, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, (s. 404–406)
- Çelik, Celaledin; “Değişkenler ve Boyutlar Bağlamında Türk Toplumunda Dini Hayatın İncelenmesi”, Bilimname I, 2003/I, (153–174).
- Glock, Charles Y; “Dindarlığın Boyutları”, (Çev. M.E. Köktaş), Din Sosyolojisi, Vadi Yayınları, Ankara 1998, (252–270).

- Kehrer, Günter; “Din Sosyolojisi”, (Çev. M. Emin Köktaş), Vadi Yayınları, Der. Yasin Aktay, M. Emin Köktaş), Ankara 1998, (17–118)
- Pekaçar, Çetin; “Kavimler Kapısı Dağıstan’dan İzlenimler”, Türk Kültürü Dergisi, Sayı 432, Nisan 1999, (210–217)
- Saran, Nephane “Antropoloji ve Köy Toplulukları”, Sosyoloji Konferansları Dergisi, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1974 (77–101).
- Tümer, Günay; “Çeşitli Yönleriyle Din”, A.Ü.İ.F.D. C.28, Ankara 1986. (213–267).

İnternet Kaynakları

- http://www.kafkas.org.tr/bgkafkas/bukaf_dagistan.html [11.08.2005]
- <http://www.apa.az/news.php?id=3067> [23.08.2005]
- <http://www.derbent.ru/photo/thumbnails.php?album=toprated> [18.09.2005]
- <http://w3.gazi.edu.tr/web/pekacar/harita.htm>[15.09.2005]

Kaynak Kişiler

- Abdullayeva, Elmaya, Kolhoz’da Sosyal İşçi, Tatlar Köyü, 24.
- Amiraliyev, Nizam, Velikent Köyü, Köy Kültür Merkezi Müdürü, 69.
- Aliyeva, Milayim, Deliçoban Köyü, (2001’de vefat etmiş, doğum yılı belli değil).
- Aliyeva, Tamila, EÜİF öğrencisi, 25.
- Balayev, Zilfikar, Köy İmamı, Tatlar Köyü, 65.
- Balayeva, Acekız, Emekli Ev Hanımı, Tatlar Köyü, 65.
- Balayeva, Nashanım, Tatlar Köyü, İlkokul Öğretmeni, 39.
- Gadjiyeva, Atikat, Tatlar Köyü, 24.
- Gereyhanov, Arazhan, Velikent Köyü, 41.
- İsmailova, Gence, Tatlar Köyü, 27.
- İsrafilova, Şahperi, Kütüphane Memuru, Padar Köyü, 65.
- Kerimova, Saybethanım, Deliçoban Köyü, Hemşire, 44.
- Medjidova, Lyudmila, Deliçoban Köyü, Hemşire, 35.
- Muslimova, Jeyran, Tatlar Köyü, 34.
- Muhammedov, Pirmuhammed, EÜİF öğrencisi, 26.
- Nazirova, Bahar, Köy Muhtarının Sekreteri, Padar Köyü, 40.
- Novruzbekov, İdris, Deliçoban Köyü, Köy Muhtarının Sekreteri, 36.

Novruzova, Zemine, Deliçoban Köyü, Ev Hanımı, 37.

Orudjeva, Selmi, Kütüphane Memuru, Tatlar Köyü, 58.

Suleymanov, Abdulhamid, Deliçoban Köyü, Ziraat Bilimler Adayı, Yazar, 59.

EKLER: Harita ve Resimler

Dağstan Haritası (Harita İnternet sayfasından alınmıştır)
 (<http://w3.gazi.edu.tr/web/pekacar/harita.htm>[15.09.2005])

Derbent

Kale'den Derbent'in Görünüşü

<http://www.derbent.ru/photo/thumbnails.php?album=toprated&cat=0&page=3>[15.09.2005]

Derbent Kalesi

<http://www.derbent.ru/photo/thumbnails.php?album=toprated&cat=0&page=3>[15.09.2005]

Derbent'te Cuma Mescit

Derbent'te Ermeni Kilisesi (Halen Müze olarak kullanılmaktadır)
(<http://www.derbent.ru/photo/thumbnails.php?album=toprated&cat=0&page=8>[15.09.2005])

Derbent'te Rus Kilisesi "Pokrovskaya"
(<http://www.derbent.ru/photo/thumbnails.php?album=toprated&cat=0&page=1>[15.09.2005])

Derbent'te Bir Yahudi Sinagogu
(<http://www.derbent.ru/photo/thumbnails.php?album=toprated&cat=0&page=1>[15.09.2005])

“Dudu Hatun” Türbesi

Derbent Kırklar Mezarlığı (Aynı zamanda bir ziyaret yeridir)

Derbent Mezarlığı

(<http://www.derbent.ru/photo/thumbnails.php?album=toprated&cat=0&page=1>[15.09.2005])

Terekeme Mezarlığı

Bir Mezar Taşı

Derbent'te Yaşanan Üç Farklı Dinin Görevlileri
(<http://www.derbent.ru/photo/thumbnails.php?album=toprated&cat=0&page=6>[15.09.2005])

ÖZGEÇMİŞ

15.06.1967 tarihinde Rusya / Dağıstan Derbent İlçesi Deliçoban köyünde doğdum. İlk, orta öğrenim ve liseyi aynı köyde bitirdim. 1996 yılında Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesini kazandım ve 2002 yılında bitirdim. İyi seviyede Rusça biliyorum. 2002 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / Din Sosyolojisi Bilim Dalında Yüksek Lisansa başladım. EYLÜL 2005 tarihinde bitirmiş bulunuyorum.

Erciyes Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

Cep Tel: 0533 571 39 78

e-mail: greyhansutanrikulu@hotmail.com